BIJDRAGEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PROVINCIE DER MINDERBROEDERS IN DE NEDERLANDEN

ONDER REDAKTIE VAN

PATER CUNIBERTUS SLOOTS O.F.M.

PATER BERTILO DE BOER O.F.M.

PATER ALBERTUS FICK O.F.M.

BUNDEL XXI

Veritatem facientes in charitate

1956

DRUK: N.V. GRAFISCHE KUNSTINRICHTING J. VAN POLL SUYKERBUYK
ROOSENDAAL

REDAKTIE:
P. CUNIBERTUS SLOOTS O.F.M., LEUNSEWEG 2, VENRAY
P. BERTILO DE BOER O.F.M., BIEST 43, WEERT
P. ALBERTUS FICK O.F.M., WITTEVROUWENSINGEL 26, UTRECHT

SEKRETARIAAT VAN DE REDAKTIE:
LEUNSEWEG 2, VENRAY.

ADMINISTRATIE:
N.V. GRAFISCHE KUNSTINRICHTING
J. VAN POLL SUYKERBUYK, ROOSENDAAL.

De Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden verschijnen in bundels van ongeveer 160 blz. Drie bundels vormen één deel. Bij de derde bundel worden Inhoud en Register gevoegd. Intekenaren op de delen betalen per bundel *f* 4.—, verhoogd met de frankeerkosten. De prijs voor afzonderlijke bundels - voor zover voorradig - bedraagt *f* 6.—.

Stukken ter plaatsing alsmede boeken ter recensie worden ingewacht bij het Sekretariaat van de Redaktie. Aan de medewerkers wordt de vrijheid gewaarborgd hun artikelen naar eigen wens en gewoonte te redigeren.

Voor alle zaken, de uitgave betreffende, wende men zich tot de Administratie.

PLACET IMPRIMATUR:

P. CASTULUS VAN DEN EIJNDEN O.F.M.

Minister Provincialis

Werthae, in festo Annuntiationis B.M.V. 9 Aprilis 1956.

NIHIL OBSTAT:

L. P. J. S. AERDEN, Pr.

Censor ad hoc deputatus

Roosendaal, 15 april 1956.

INHOUD

Adressen van medewerkers door artikelen en/of boekbesprekingen:

Drs. F. ADRIAENS, Bassin 25, Weert L.

Zr. Alix ALKEMADE, Robert Fruinstraat 35, Rotterdam.

P. Martialis BAK O.F.M., Vermeerstraat 7, Nijmegen.

P. Climacus BAYER O.F.M., N. Groenmarkt 12, Haarlem.

P. Drs. Didacus BRAUN O.F.M., Graafseweg B 304,
Alverna (Gld.)

P. Martinianus BRIELS O.F.M., Leunseweg 2, Venray.

P. Egmund COMMANDEUR O.F.M., Wittevrouwensingel 26,
Utrecht.

P. Chrysostomus DUKKER O.F.M., Vermeerstraat 7, Nijmegen.

Pr. Dr. Clemens EPPING O.F.M., Graafseweg B 304,
Alverna (Gld.)

P. Dr. Eduard van EIJL O.F.M., Graafseweg B 304, Alverna (Gld.)

Pr. Dr. Sybrand GALAMA O.F.M., Gymnasium I.C., Venray.

P. Dalmatius van HEEL O.F.M., overleden te Gouda 3 nov. 1954.

P. Dr. Willibrord LAMPEN O.F.M., Wittevrouwensingel 26,
Utrecht.

P. Dr. H. A. van MUNSTER O.F.M., Leunseweg 1, Venray.

P. Dr. Hugo SANDERS O.F.M., Gymnasium I.C., Venray.

P. Dr. Ephrem SLOOTS O.F.M., Leunseweg 1, Venray.

P. Dr. Wilbert STOOP O.F.M., Leunseweg 1, Venray.

P. Fidentius VAN VELZEN O.F.M., Gymnasium, Megen.

Jan VERZIJL, Cannerweg 66, Maastricht.

P. Dr. Reinoud WEIJENBORG O.F.M., Via Merulana 124,
Rome 541 (Italië).

N. WIJNGAARDS, Mesdagstraat 11, Nijmegen.

SCHRIJVEN VAN DE HOOGSTEERWAARDE PATER GENERAAL VAN DE MINDERBROEDERS

PAX ET BONUM.
CURIA GENERALIZIA
DEI FRATI MINORI

Roma (627) - Via S. Maria Mediatrice, 25
den 2. April 1956.

R. P. CUNIBERTUS SLOOTS O.F.M.
GYMNASIUM I.C.
LEUNSEWEG 2
VENRAY - HOLLAND

Hochwürdiger Pater!

Herzlich danke ich Ihnen für das Heft der „Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden", das Sie mir gütigst zuschickten.

Die niederländische Provinz hat eine ruhmreiche Vergangenheit und es musz als eine Ehrenschuld angesehen werden, das Leben der früheren Provinz zu untersuchen und dieses der heutigen und künftigen Generation bekannt zu machen. Es bereitet mir denn auch eine grosze Freude, zu erfahren, dasz so viele Mitbrüder in enger Zusammenarbeit die Geschichte der Provinz studieren und in den „Bijdragen" ein geeignetes Mittel finden zur Veröffentlichung ihrer Arbeiten.

Die bisher erschienenen Bände, die Sie zusammen mit dem verstorbenen Pater Dalmatius van Heel herausgegeben haben, enthalten bereits vieles und unschätzbares Material, das kostbare Bausteine liefert zu einer vollständigen „Historia Ordinis Minorum in Neerlandia". Die 20. Nummer dieser Beiträge, die jetzt vor mir liegt, erweckt durch ihren gediegen wissenschaftlichen Inhalt und ihre typographische Ausstattung die zuversichtliche Hoffnung, dasz Sie mit Ihren Mit-

arbeitern die „Bijdragen" in würdiger Weise fortsetzen und diese sogar noch vervollkommnen werden.

Gerne wünsche ich Ihnen für Ihre Arbeit reichen Erfolg und erteile Ihnen und allen Mitarbeitern von ganzem Herzen den seraphischen Segen unseres heiligen Vaters Franziskus.

Ihr in Christo ergebener
(w.g.) FR. AUG. SÉPINSKI O.F.M.
Generalminister.

DE ZUSTERS FRANCISCANESSEN VAN BENNEBROEK

DOOR ZUSTER ALIX (A. J. M. ALKEMADE)

„Nadat het weeshuis van de Leeuwenstraatse gemeente in 1842 was vergroot kregen ook hier Liefdezusters de leiding in handen. Het waren Franciscanessen, uit Breda afkomstig, welke tot nu toe zich uitsluitend aan ziekenverpleging hadden gewijd. Wel zullen ze de weesmeisjes in vrouwelijke handwerken onderricht hebben, doch tot het geven van lager onderwijs misten zij de bevoegdheid. In een later tijdvak hebben deze religieuzen zich voor het onderwijs hoogst verdienstelijk gemaakt, maar toen waren zij reeds ontheven van de zorg voor de weesmeisjes." [1]

Met dit citaat hebben we de oorsprong van de congregatie aangegeven. Reeds het jaar tevoren, in 1841, waren de drie gasthuiszusters naar Rotterdam gekomen om de zorg van de armen en hulpbehoevenden van de parochie op zich te nemen. Weinig zal de toenmalige overste van dit groepje, Moeder Lucia [2] vermoed hebben, dat zij hiermede de eerste stap zette naar de stichting van een congregatie in de maasstad. Het proces, dat in de eerste helft der negentiende eeuw zo veelvuldig is voorgekomen en dat niet ten onrechte in het gedenkboek van de congregatie vergeleken wordt met het biologische proces van kern- en celdeling gaat zich ook te Rotterdam voltrekken. Hier is het pater Martinus Lonink O.F.M., sinds 1845 rector van het Leeuwenstraatse weeshuis, die de promotor van de afscheiding van het moederhuis is. Niet geheel volgens zijn plannen is de procedure verlopen. Ook de communiteit van de zusters van Roosendaal wilde hij voor zijn congregatie winnen. Maar de algemene overste Mère Joseph weigert hardnekkig, terwijl de Bredase overste zich zeer soepel toont. Bijgevolg kunnen pater Martinus en moeder Lucia slechts met de 13 zusters beginnen, die tussen 1841 en 1847 door het moederhuis van Breda naar Rotterdam gezonden waren.

Belangrijker gevolg van de weigering van Roosendaal is echter,

dat de oriëntatie nu geheel anders wordt. Uit de Roosendaalse zusters dacht pater Martinus de onderwijskrachten te recruteren. Wanneer deze berekening misloopt kan er maar één conclusie getrokken worden: de zusters van Breda mede voor de school inschakelen. En hoewel we geen archiefstuk vinden, waarin dit plan uitgewerkt staat, wijst heel de geschiedenis in de negentiende eeuw op de hier vermelde conclusie.

De nauwe binding met de Minderbroeders, welke tot uitdrukking komt in de wijze van stichting, zal zijn stempel blijven drukken op de wordingsgeschiedenis.

Voor de constitutie, die het wetboek van de congregatie moet worden, grijpt men naar de Apostolycke Constitutiën van de Limburgse Reform. Deze waren echter bestemd voor beschouwende religieuzen en dus te zwaar om in haar geheel gecombineerd te worden met een actieve taak. Zo zien we verzachtingen aangebracht voor het nachtkoor en het vasten. Het groot brevier wordt gehandhaafd, in koor gebeden volgens het franciscaanse directorium. Ook in het dragen van het bruine habijt mag men een uiting van Franciscaanse geest zien. Als gasthuiszusters hadden zij zwart merinos gedragen.[3]

Willen we echter iets meer van de geest achterhalen, die onze eerste zusters bij hun liefdewerken bezield heeft, dan zullen we meer de uiterlijke resultaten dan de nagelaten papieren moeten bestuderen. Bij Moeder Lucia is helaas niets te bespeuren van aantekeningen. We hebben van haar enkel een zakboekje[4] waarin de namen van de zusters met data van kleding en professie opgetekend staan. En des te kostbaarder is voor ons een bewaarde rondzendbrief van 1852, bij gelegenheid van het feest van Sint Franciscus. Hierin zegt zij, dat zij op dit feest de zusters wil wijzen op de verhevenheid van de religieuze staat en de geloften en zij besluit met de dringende oproep:

> „Ik vermaan u dan, geliefde dochters, met teedere moederlijke liefde. Vestigd steeds uwe oogen op den staat, waartoe gij geroepen zijt. Herinnerd u onophoudelijk aan hetgeen gij aan God en aan uwe overste beloofd hebt. Hetgeen gij hier op aarde beloofd hebt, staat aangeteekend in den Hemel."

Rotterdam: Moederhuis op de Coolsingel van 1858 tot 1920.

Zo moet zij er steeds op bedacht geweest zijn de echt religieuze geest te bevorderen. Dat zij van apostolische zielenijver vervuld was, daarvan getuigt de vrij vlugge uitbreiding in de eerste jaren. Aan verzoeken, die haar uit de meest uiteenlopende delen van het land bereiken voldoet zij waar het haar mogelijk is. De snelle uitbreiding is mogelijk door de grote toename van haar stichting. Het getuigt echter van haar wijsheid dat zij na de stichting van acht huizen binnen tien jaar tijd het besluit nam, voorlopig van verdere uitbreiding af te zien. Consolideren en vormgeven ziet zij als haar voornaamste taak. De gekozen constituties wil zij een definitieve vorm geven. Zij heeft de bisschoppelijke goedkeuring van 1869 niet mogen beleven: twee jaar daarvoor riep God deze eenvoudige ziel op Paaszondag tot zich. Zij mocht jubelen, nu ook zij verrezen was door haar overgang naar een beter leven. En was haar stichting waarschijnlijk tot stand gekomen onder invloed van omstandigheden, waarin zij zich in Rotterdam geplaatst zag, zij kon na haar twintig jaren van besturen een congregatie achterlaten, die levensvatbaar gebleken was. Het had haar zorg en inspanning gekost om dit te bereiken. Zou zij in het gebed en het

offer niet de nodige kracht gezocht hebben? In de kroniek van de congregatie vinden we de volgende woorden over háár, die door haar zielenijver de grondslag gelegd heeft van een onderwijscongregatie, waarin honderden meisjes hun ideaal van kloosterleven en onderwijsgeven op een echt franciscaanse wijze hebben kunnen verwerkelijken:

„Moeder Lucia, onvermoeid in haar zorgen maakte zich alles voor allen, wandelde voor den Heer in de eenvoudigheid des harten, welke zij ook aan hare religieuzen inprentte, en bezat bij veel menschenkennis en doorzicht een liefderijk, oprecht en edel hart, waardoor zij de liefde en de eerbied van al hare religieuzen won. Haar naam zal steeds met liefde en dankbaarheid worden genoemd. Zij heeft een moeielijk tijdperk doorleefd en met vele onaangenaamheden en moeielijkheden te kampen gehad."

In de reeks van oversten, die haar opvolgden, valt eerst moeder Alphonse (A. Aerts) op. Haar leven en streven leren we kennen uit haar vele brieven. Daarin zien we haar als de providentiële overste, die 24 jaar de congregatie met wijsheid bestuurt. Moeten we het meest haar scherp inzicht en helder oordeel, haar mildheid en soepelheid of haar vooruitziende blik bewonderen? Terecht wordt zij in ons gedenkboek een „onwaerdeerlycke vrouwe" genoemd. Zelfheiliging van de zusters en het uitdragen van de franciscaanse geest moeten haar voortdurend scherp voor ogen gestaan hebben. Van dit eerste getuigen haar vele rondzendbrieven aan de zusters. Geloften, versterving, onderlinge liefde, eerbied voor het gezag, zorg voor eigen geestelijk leven zijn enkele van de tonen die hieruit klinken. Deze brieven zullen voor ons, die haar persoon beoordelen, een geschreven bewijs van haar zielegrootheid blijven.

In haar eerste bestuursperiode van 1877 tot 1883 wendt zij een poging aan om de pauselijke goedkeuring van de congregatie te verkrijgen. Tot dit doel moesten de constitutiën herzien worden. Met de haar eigen grondigheid van werken maakt ze studie van de reeds bestaande wetboeken, vergeleek deze met de pauselijk goedgekeurde constitutie van Heythuizen en vroeg het oordeel der zusters over het bidden van het Goddelijk Officie. Eigenhandig

schreef zij de nieuwe constitutie [5] en dank zij de medewerking van bisschop en provinciaal der Minderbroeders had zij alle reden binnen afzienbare tijd haar verlangen bevredigd te zien. Zelf schrijft zij in een brief van 5 augustus 1880:

> „Thans kom ik u eene heuglijke tijding brengen, eene tijding die alle rechtgeaarde kinderen der congregatie ongetwijfeld met blijdschap en dankbaarheid zal vervullen, de tijding namelijk dat er gegronde hoop en vooruitzicht bestaat dat onze constitutiën eerlang de goedkeuring van den H. Stoel zullen verkrijgen, wat voor onze congregatie eene groote weldaad is, vooral in deze zorgwekkende tijden wijl de congregatie daardoor meer vastheid zal verkrijgen en het gemakkelijker zal zijn zich later wanneer het noodig of wanneer de congregatie rijp er voor is, buiten 's lands te vestigen."

Het uitstel, dat de Haarlemse Mgr. Snickers haar aanried om de uitslag van dezelfde aanvrage van Roosendaal af te wachten, is voor haar afstel geworden. Haar energie kon zich in de zich ontwikkelende congregatie ten volle ontplooien. Acht nieuwe kloosters worden gesticht w.o. te Amsterdam. Blijkbaar wisten de zusters haar talenten te waarderen, want op drie kapittels wordt zij herkozen. Doch wanneer het jaar 1903 nadert wil zij, gezien haar lange bestuursperiode het ambt neerleggen. Strijd kost het echter deze vurige natuur de teugels uit handen te geven. Eerlijk en open schrijft ze erover aan de zusters:

> „Niettegenstaande het oprecht geuit verlangen om bij het eindigen van den tijd mijner bediening deze voorgoed te mogen neerleggen, heeft het mij eerst toch nog zeer gevoelig aangedaan want de congregatie is mij hoogst dierbaar, doch ik zie nu duidelijk in, dat het voor de congregatie beter is en voor mij zelve beschouw ik het als eene genade van den God die mij de lasten, de zorgen en de verantwoordelijkheid der bediening van Algemeene Overste wil ontnemen, opdat ik de laatste jaren mijns levens in gehoorzaamheid en onderwerping voor God en mijne ziel zou kunnen doorbrengen."

Moeder Maria Francisca (A. Cramer) is zich wel bewust hoe moeilijk het is een ervaren en geziene overste te vervangen. Als dochter

van de Amsterdamse Dr. W. Cramer is zij bezield met de liefde voor het apostolaat. Het werken en zwoegen van haar vader voor de katholieke emancipatie moet in haar de edelste motieven voor haar kloosterleven hebben doen groeien. We zien haar dan optreden als de eenvoudige franciscanes, die de zusters weet te bezielen met haar franciscaanse zielenijver en zich zo een waardige opvolgster van haar voorgangsters toont.
Moeder Imeldina (J. Vismans) die in 1921 de leiding van de congregatie kreeg, onderscheidde zich door haar vooruitziende en ruime blik waar het onderwijsbelangen betrof. Initiatieven op dit terrein werden door haar krachtig gesteund. Zij ziet niets liever, dan dat de religieuzen capabel zouden zijn voor alle functies in het katholiek onderwijs, dat juist na 1920 zulke mooie kansen kreeg. Scholenbouw wordt krachtig gestimuleerd en de studie der zusters niet minder.
De „Codex Iuris Canonici" van 1917 gaf de richtlijnen, waarnaar de constitutie van de congregatie herzien moest worden. Deze taak heeft moeder Imeldina op zich genomen en de bisschoppelijk goedkeuring verkreeg zij in 1923. Als we verschilpunten met de constitutie van 1867 en 1901 moeten noemen, dan zouden we willen wijzen het meer uitgesproken franciscaanse karakter en op de mogelijkheid van missiearbeid. Deze laatste verandering weet zij aanstonds tot leven te wekken: de zusters kunnen zich opgeven voor de missie en reeds in 1925 vertrekken de eerste zes apostelen naar Sumatra. Uit deze enkele gememoreerde feiten blijkt dat zij een open oog heeft voor haar tijd en zeker zou haar bestuur in 1927 door herverkiezing gecontinueerd zijn, als niet een juridisch geschil betreffende de positie van de rector haar ertoe gebracht had, zich bij het aftreden van de rector niet herkiesbaar te stellen.
Moeder Carolina (J. Albering), haar voorgangster werd ook haar opvolgster. Tot 1945 heeft zij de leiding van de congregatie gehad. Haar sympathieke persoonlijkheid kunnen we met enkele woorden tekenen: blijmoedigheid, goedheid en mensenkennis. Een onverwoestbare blijmoedigheid, die alle zorg licht te dragen maakt en haar uitermate geschikt maakte deze verantwoordelijke taak te vervullen. Haar goedheid, culminerend in de uitspraak: „we kunnen beter zondigen door een teveel dan door een te weinig aan

Rotterdam: kapel van het Instituut Sint Lucia voor en na de brand bij het bombardement van 14 mei 1940.

goedheid." Mensenkennis, die haar toegankelijk maakt voor alle zusters persoonlijk. Uiterlijk zijn deze uniform in kap en habijt, maar innerlijk verschillen ze immers zoveel als hun aantal bedraagt. Zo wordt zij door allen als een moeder beschouwd en van haar moeder zijn, een dienende en zorgende taak hebben, is zij zich ten volle bewust. Daarvan getuigen de vele opwekkingen en bemoedigingen, die in het sinds 1924 maandelijks verschijnende tijdschrift „de Missieklok" geschreven zijn.

De oorlogsjaren 1940-1945 brachten een intensivering van haar taak mee. Evacuatie, bezetting, bombardement, brand, concentratiekamp, honger, niets „wat des oorlogs is" is de congregatie bespaard gebleven. Zij blijft de zusters aansporen het offer en het lijden als „penitenten" te aanvaarden en in een blij godsvertrouwen te volharden. De vrede luidt een nieuwe tijd in: een uitgesteld kapittel brengt in het najaar van 1945 de verkiezing van een nieuw hoofdbestuur. Moeder Anselma (J. v. Vugt), novicenmeesteres sinds 1939 en in de kracht van haar veertiger

Moeder Anselma, achtste Algemene Overste sinds 1945.

jaren, wordt tot achtste algemene overste gekozen en in 1953 herkozen.
De taak, die haar wacht is niet minder zwaar dan van die haar voorgingen. Opbouwen wat in Nederland en Indonesië door de oorlog verwoest is en de congregatie leiden in de tijd van kentering die wij na de oorlog doormaken. De eerste taak heeft zij gestadig tot een goed einde gebracht, daarbij geholpen door de hoogconjunctuur die wij beleven. Omgekeerd evenredig aan deze materiële opbouw is het nijpende vraagstuk van de achteruitgang van het aantal postulanten. Minder meisjes dan voor de oorlog blijken door het ideaal geboeid te kunnen worden. Het ligt niet in de aard van dit artikel hierop verder in te gaan: maar wij willen het eerste deel van dit overzicht niet beëindigen zonder de wens uit te spreken, dat God onze Algemene Overste bij haar bestuur zo moge leiden, dat zij de synthese weet te vinden tussen behoud en vernieuwing. Behoud van onze franciscaans religieuze geest, vernieuwing door vorm te geven aan de moderne eisen van het apostolaat.

De verhouding tussen de minderbroeders en onze congregatie heeft een geheel eigen historie. Krachtens de bepalingen van de Romeinse Congregatie van het H. Concilie van 1732 en 1763 vielen de religieuzen met eenvoudige geloften onder de rechtsmacht van de diocesane bisschop. De bestaande toestand op dat tijdstip was echter, dat de penitenten-recollectinen onder de jurisdictie van de Minderbroeders stonden. Nu doet zich in 1847 het geval voor, dat er een congregatie gesticht wordt [6] met eenvoudige geloften op voorstel van de Minderbroeders, terwijl de diocesane bisschop ontbreekt. Het ligt voor de hand, dat gegeven deze situatie de Minderbroeders hieruit hun rechtsmacht over deze stichting afleiden. Inderdaad zien wij hun verstrekkende invloed in de eerste jaren van het bestaan. Pater Martinus Lonink O.F.M. stuwt de zusters in franciscaanse richting. Hij adviseert de constitutiën van de Limburgse Reform, hij geeft de vaste richting aan de aard van de liefdewerken. Men krijgt zelfs de indruk, dat hij wat onstuimig te werk gaat gezien de snelheid, waarmede hij nieuwe huizen wil stichten. De samenwerking met moeder Lucia is echter steeds

Oudste zegel van de Congregatie.

uitstekend geweest en bij zijn overplaatsing naar Gouda in 1860 vinden we in het archief, dat zijn vertrek door alle zusters als een verlies beschouwd werd. De aanleiding tot deze verplaatsing was een meningsverschil tussen de Haarlemse bisschop en de rector. Beschouwde de laatste zich rector, maar niet minder mede-bestuurder van de congregatie gezien het aandeel dat hij in de stichting ervan gehad had, volgens de bisschop is hij slechts kapelaan, belast met de geestelijke leiding van de zusters. Oorzaak van deze wrijving was de vestiging van de normale kerkelijke hiërarchie sinds 1853. In 1854 verklaart de Congregatie tot Voortplanting van het Geloof dat bovengenoemde decreten van 1732 en 1763 voor ons land van kracht zijn. De Haarlemse bisschop, die de Rotterdamse congregatie leert kennen, ziet hierin een object van zijn diocesane rechtsmacht. Bij informatie krijgt hij ten antwoord, dat de congregatie onder de rechtsmacht van de Provinciaal der Minderbroeders valt, op wiens gezag het moederhuis en de filiaalhuizen gesticht zijn. De onderhandelingen met de Provinciaal hebben geen vlot verloop en de overplaatsing van de rector is in deze procedure geen bevreemdend verschijnsel. Verkiezingen bij de Minderbroeders in 1861 brengen deze kwestie tot een oplossing: Pater van der Mazen draagt in het jaar 1862 het bestuur van de congregatie aan de bisschop van Haarlem over. Hierbij is een fotocopie afgedrukt van de brief, waarin hij dit feit aan de algemene overste mededeelt. Hij zegt tevens, dat de bisschop verzocht heeft een der paters tot rector aan te stellen. Pater Van Heukelom krijgt deze functie opgedragen en hoewel nu vaststaat, dat hij geen invloed heeft op de zaken van bestuur, noemt hij zich herhaaldelijk „Directeur der Congregatie." Hij werkt met moeder Lucia aan de definitieve vorm van de constituties en het hoofdbestuur neemt deze, na de dood van de laatste, in grote lijnen over. Op één punt echter maakt één der raadzusters, de latere moeder Alphonse, bezwaar: zij protesteert tegen het vastleggen van de titel Directeur der Congregatie. Volgens haar impliceert dit een werkelijk actief

Zeer Eerwaarde Moeder,

Ik heb de eer UEerw. door deze in kennis te leggen, dat de Congregatie van Rotterdam aan het onmiddelijk bestuur van Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid Mongr. van Haarlem voortaan zal onderworpen zijn.

Het is de wensch van Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid dat geen onzer Eerw. Paters Directeur uwer Congregatie zij, wat ik om aan den wensch van Mgr. te willen voldoen en in belang uwer Congregatie volgaarne heb aangenomen.

UEerw. gelieve dus in het vervolg, wanneer gewigtige belangen uwer Congregatie zulks vorderen, met Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid te handelen, die, ik ben er zeker van, de belangen uwer Congregatie ten allen tijde zal behartigen en alles zal aanwenden, om dezelve te doen bloeijen.

Ik had plan UEerw. te bezoeken, toen ik de laatste maal te Rotterdam was, doch ben daarin door omstandigheden verhinderd geworden –

Inmiddels heb ik de eer hoogachtend te zijn

Zeer Eerwaarde Moeder,

UEerw. toeg. en dw. dienaar in O. H.

Weert 16 Nov. 62 M. H. van der Mazen. Miss. Provinc.

Fotocopie van de brief van Pater Provinciaal Van der Mazen betreffende de overdracht van de Congregatie.

aandeel in het bestuur. Zij wenst een rector-adviseur, die bij belangrijke beslissingen raad kan geven en deze positie vinden we terug in de constituties, door Mgr. Wilmer in 1869 goedgekeurd. De bestuursoverdracht aan Haarlem en de gereduceerde invloed van de rector maken vanzelfsprekend de betrekkingen tussen de Eerste Orde en de congregatie minder intens, maar de goede verstandhouding heeft er niet onder geleden. Toch zouden de Minderbroeders in de loop der jaren met nog minder tevreden moeten zijn. De rectoren, die het moederhuis aan de Coolsingel op het eind van de negentiende eeuw had, waren pastoor van een parochiekerk, het „Bosje" en voorzitter van het Sint Luciagesticht. Niet ten onrechte moet het de zusters van het moederhuis toegeschenen hebben, dat de rectorsfunctie bij de cumulatie van zorgen in het gedrang kwam. Zo zien wij de algemene overste in 1891 naar de bisschop schrijven over de mogelijkheid van een wereldheer als inwonend rector. Dit verzoek wordt niet aanstonds ingewilligd en in de jaren die volgen gaat moeder Alphonse twijfelen aan de juistheid van haar verzoek. Is het de voorkeur om het behouden van de historisch gegroeide band of vrees dat andere moeilijkheden zich zullen voordoen? Maar met de aanstelling van rector M. A. Thompson, de bekende Maasbode-redacteur, krijgt de zaak haar beslag. De kroniek zegt hierover:
„Het begin van het jaar 1898 kenmerkte zich door ene voor de congregatie en inzonderheid voor het moederhuis gewichtige gebeurtenis. Het behaagde Z. D. H. de Bisschop van Haarlem de 10de der maand januari een eigen rector voor het Moederhuis te benoemen. Van de ene kant deed het de algemene overste en de zusters gevoelig aan de paters Franciscanen, die tot dan toe haar alle nodige geestelijke hulp hadden verstrekt, voor altijd te zien heengaan; vooral werd het verlies diep gevoeld van de zeereerwaarde pater Overwater als biechtvader der zusters. Altijd zullen de zusters daarom een dankbaar aandenken bewaren aan de paters Franciscanen en de trouwe diensten waarderen, die zij het Moederhuis gedurende zo'n lange reeks van jaren bewezen hebben."
Achteraf gezien kan het lijken, dat moeder Alphonse bij haar aarzelen de herhaling van de kwestie voorzag, die met de minderbroeders juist tot een oplossing gebracht was: wederzijdse in-

stemming met de begripsbepaling rector-adviseur.
L'histoire se repète zouden we kunnen toepassen op de nu volgende jaren: moeder Alphonse, die de ontwikkeling van deze functie zelf in bepaalde banen geleid had moet haar standpunt verdedigen tegenover een rector, die in zijn benoemingsbrief gelezen had te zijn aangesteld tot „Geestelijk Directeur der Congregatie, tevens rector van het Moederhuis en als zoodanig voorzitter van het bestuur van het St. Luciagesticht." Aan deze volzin ontleende rector Thompson het recht, van alle zusters gehoorzaamheid te eisen. Dit moest tot spanningen leiden en zo werd in 1926 Mgr. Taskin, praeses van Warmond belast met een onderzoek naar de juiste verhouding tussen congregatie en rector. Na deze visitatie wordt de algemene overste in het gelijk gesteld: uit de geschiedenis van de congregatie bleek, dat met het woord Directeur geen mede-bestuurder bedoeld kon zijn. Tevens ging Haarlem over tot het aanstellen van een nieuwe rector, de huidige rector H. van den Heuvel, maar ook het Hoofdbestuur wist te wijken: moeder Imeldina stelde zich niet herkiesbaar en zo kwam er ontijdig een einde aan haar bekwaam bestuur.
In de bul van aggregatie, door de Minister Generalis Fr. Dionysius Schuler op 19 oktober 1909 verleend, mogen we weer een bewijs zien van het franciscaanse karakter, dat behouden bleef in weerwil van de machtsverschuivingen. De generaal sluit hierbij alle zusters en hen, die nog zullen intreden, aan bij de Orde waarvan zij de naam en het kleed dragen.
Op het ogenblik hebben de Franciscanen in verschillende huizen de verzorging van het geestelijk leven in handen; daarnaast beijveren ze zich om in retraiten en lessen onze franciscaanse geest te verdiepen, opdat wij in ons leven iets kunnen weerspiegelen van de vele deugden van Hem, die wij met trots onze Vader Franciscus noemen.

* * *

De charitatieve terreinen, waarop de zusters zich bewogen hebben, zijn zeer verscheiden. Liefdewerken zijn er altijd overvloedig, maar zeker was de keuze groot omstreeks 1850, toen het economisch liberalisme hoogtij vierde en de tegenstellingen in de maatschappij zich toespitsten. Voor de armen moeten er armenhuizen, wees-

huizen, ziekenhuizen en volksscholen zijn. Onze eerste zusters zien we klaar staan voor deze mensen: voor armen en hulpbehoevenden, voor weesjes en ouden van dagen. A l'improviste zijn de liefdewerken van onze eerste huizen ons toegevallen: in Rotterdam weesjes en ouden van dagen; in Bolsward een tehuis voor ouden van dagen en scholen. In het vervolg van de rij huizen die gevestigd zijn, zijn het telkens weer de scholen, die de belangrijkste plaats innemen.
Zo zien we, dat de zusters zich vanaf het begin vooral voor het onderwijs gegeven hebben en de lof, dit apostolaat in die tijd gekozen te hebben mogen we noch pater Martinus noch moeder Lucia onthouden. Iedereen, die enigszins bekend is met de schoolwetgeving van de negentiende eeuw kent de moeilijkheden, die het katholiek onderwijs moest overwinnen zowel bij de stichting als de instandhouding van de scholen. En kostte de stichting van kleuter- en lagere scholen niet die bedragen, waaraan we nu gewend zijn, daar men vaak in een huis zijn intrek nam en zich met de meest primitieve leermiddelen behielp, toch was er geld nodig en de financiële zorgen zijn zeker niet de lichtste geweest. Over elke nieuwe stichting lezen we, dat ze geschiedde op kosten van de congregatie. De eerste „afdeling" der congregatie was een liefdehuis te Bolsward.
Aanvankelijk belastten de zusters zich met de verpleging van oude mensen, maar spoedig werd een bewaar- en naaischool geopend. De zusters gingen hier als klopjes gekleed, want in deze protestantse provincie waren sinds de reformatie geen zusters meer geweest. Dit bestek laat niet toe de vestiging van elk huis te beschrijven. Het zou bovendien eentonig zijn, daar we er niet anders van kunnen zeggen dan dat er, meest op verzoek van zielzorgers, een huis gesticht werd om armen en wezen te verzorgen of het elementaire onderwijs ter hand te nemen. De trits: bewaar- leer- en naaischool vinden we voortdurend terug. Maar boeiend en levend wordt deze geschiedenis, wanneer we ze zien in het licht van de franciscaanse zielenijver; dan gaat voor ons de wereld van de liefde open, uit kracht waarvan deze eerste zusters de armoede, zelfs de ontbering wisten te dragen om de werken van naastenliefde te kunnen beoefenen. Zo is er pionierswerk verricht door de

zusters, die in 1868 in twaalf plaatsen een klooster hebben.
Een enkel schaars document licht een tipje van de sluier op over de middelen waarmee de eerste onkosten bestreden werden. De inhoud van de volgende circulaire van augustus 1866 toont aan, dat een loterij een van de mogelijkheden tot het inzamelen van geld was:

„We hebben de eer UEd. bij deze bekend te maken, dat door Zijne Majesteit den Koning vergunning is verleend tot het houden eener Verloting van Voorwerpen, om tegemoet te komen in de kosten van bouw- en inrichting der N a a i- en b r e i s c h o o l voor behoeftige meisjes van de R.K. godsdienst, welke in het S. Luciagesticht op den Coolsingel, wijk no. 15 no. 293 is opgerigt. Deze school, waarin door de Eerw.e Zusters van het S. Luciagesticht gratis onderrigt wordt gegeven in het naayen, zoo van wollen als linnen, in het Breyen en in andere noodige Handwerken, is den 1 Junii van dit jaar geopend en bevat nu reeds 160 kinderen, welk getal wij tot 400 wenschen te vermeerderen." [7]

Willen de zusters zich voor het onderwijs verdienstelijk maken, dan vraagt dit bevoegde krachten. In het begin zagen we, dat van de eerste zusters niemand tot het geven van onderwijs bevoegd was. Maar reeds spoedig hebben zes „werksters van het eerste uur" een hoofdakte. Deze stimulans van de studie is inherent aan het gekozen doel en de liefde voor het onderwijs moet nog toegenomen zijn door het mandement van de Bisschoppen van 1868:

„De kerk wil, dat de jeugd in de wetenschappen onderwezen wordt, maar zij eischt tevens, dat dit onderwijs in alle opzigten katholiek en godsdienstig zij. Ze verwerpt niet alleen alle ongodsdienstig, maar ook alle godsdienstloos, onzijdig onderwijs, waarbij de godsdienst is uitgesloten."

Deze woorden moeten moeder Alphonse, zelf uit het onderwijs voortgekomen, uit het hart gegrepen zijn. Onder haar generalaat worden acht huizen gesticht t.w. Wychen, Zoeterwoude, Aalten, Heemskerk, Leidsendam, Amsterdam, Heemstede en Lisse, waarbij overal als essentieel onderdeel van het liefdewerk het onderwijs. In Amsterdam, Harlingen en Rotterdam worden in de negentiger

De Coolsingel omstreeks 1860 met Binnenwegse brug.
Aquarel van J. van Gorkum Jr. in het Gemeentearchief te Rotterdam.

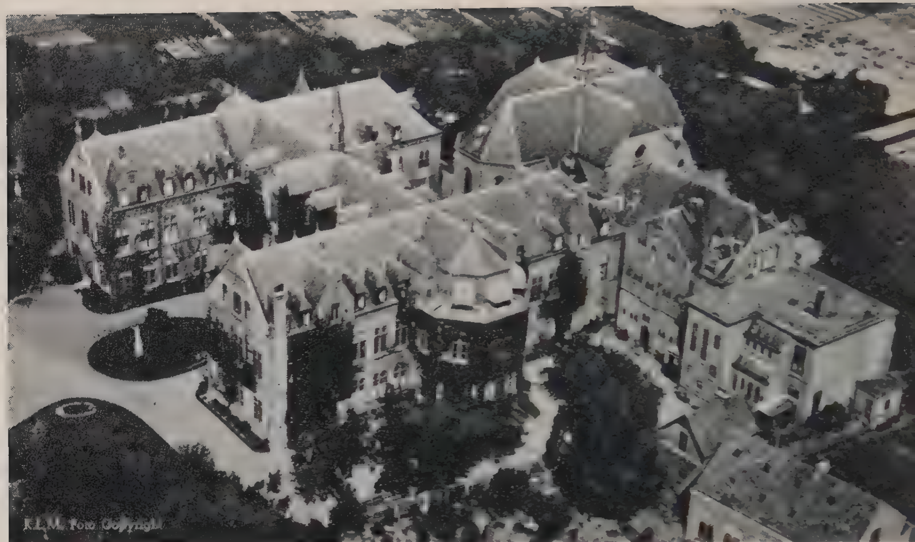

De Coolsingel in 1939.

jaren normaalscholen opgericht. Van deze drie heeft alleen Rotterdam de erkenning tot kweekschool verkregen. De normaalscholen van Amsterdam en Harlingen zijn in 1921 en 1931 opgeheven. Gestadige uitbreiding over de provinciën ten noorden van de Moerdijk in de 20e eeuw: enkele kloosters in Rotterdam, de Beemster, Muiden, Alverna en als laatste loot aan de hollandse stam Nieuwe Niedorp.

Vermeldenswaard is hier de verplaatsing van het moederhuis. Het huis aan de Coolsingel, in 1852 aangekocht en in 1858 betrokken, was in die jaren een ruim gebouw, waarin klooster, noviciaat en scholen waren ondergebracht. Het was gelegen aan een van de vele binnenwateren, die Rotterdam in de 19e eeuw rijk was, in het centrum van de maasstad. Wie echter de Coolsingel nu of reeds voor de oorlog gekend heeft in het bedrijvige, zich tot miljoenenstad ontwikkelende Rotterdam kan zich moeilijk een meer ongunstige ligging voor een noviciaat voorstellen. „Slagader van Rotterdam" noemt men deze singel en dit wijst op de enorme concentratie van handel en verkeer op dit stadspunt. Stadhuis, postkantoor, beurs en hotels zijn de belichaming van deze activiteit. Temidden van deze aanbouw kwam het Sint Luciagesticht steeds ongunstiger te liggen. Werd dit gebouw door deze oorzaken voor de zusters steeds minder waard, in de ogen van de zakenmensen was het klooster (of liever de grond waar het op stond) goud waard. We lezen, dat er herhaaldelijk hoge sommen geboden werden voor het gebouw. De historische banden, die de congregatie aan deze plaats bond ten spijt heeft men het pand in 1916 verkocht onder voorwaarde, dat het in 1920 overgedragen zou worden. Intussen had het Hoofdbestuur het Katwijkse college van de paters Jezuieten gekocht. De vier jaren respijt had men nodig, omdat Katwijk pas ontruimd kon worden nadat het nieuw gebouwde college in Den Haag betrokken kon worden. De oorlogsjaren hebben de laatstgenoemde bouw vertraagd, zodat de zusters vergeefst wachtten op hun verhuizing naar Katwijk. Daar het noviciaat te zeer met plaatsgebrek te kampen had, werd dit voorlopig naar Vronesteyn in Voorburg overgeplaatst.

Intussen is het niet tot een vertrek naar Katwijk gekomen: gezien de bovengenoemde omstandigheden is de koop in 1916 te niet ge-

Bennebroek: Het moederhuis van de Congregatie sinds 1920

daan. Nu ging de tijd dringen: maar niettegenstaande de korte tijd is men beter geslaagd dan de eerste keer. Het klooster met pensionaat van de zusters van Sacre Coeur te Bennebroek werd te koop aangeboden. Met deze zusters is het tot een definitieve transactie gekomen, zodat in 1920 moederhuis en noviciaat zich in een ruim kloostercomplex, door een prachtige tuin omgeven, kon vestigen.

De Sint Luciascholen van de Coolsingel kregen een nieuwbouw, niet ver van de Coolsingel opgetrokken in een stijl, die veel aan een versterking denken doet. Niet ten onrechte wordt dit nieuwe instituut door de bewoonsters de „burcht van Sint Frans" genoemd. De kweekschool, die hier ondergebracht is, kreeg jaarlijks een groter getal leerlingen. Van 34 in het jaar 1904 steeg dit tot bij de tweehonderd. Bijgevolg bleek de beschikbare ruimte te klein, terwijl het moderne onderwijs ook behoefte heeft aan een aantal vaklokalen. Hoewel na het bombardement van Rotterdam een stuk grond beschikbaar was aangrenzend aan het klooster, heeft men toch niet tot de uitbreiding kunnen overgaan. Op het moment

echter is men bezig aan de bouw van een geheel nieuwe kweekschool, aan de achterzijde van het bestaande gebouw. Zo zal deze school, waar zovele meisjes een goed verzorgde opleiding gehad hebben, met Sint Lucia verbonden blijven, aan welke naam zij mede zo'n goede klank gegeven hebben.
In de twintiger jaren maakte ons land kennis met de methode van Dr. Maria Montessori. Deze paedagoge experimenteerde met liefde en toewijding op een terrein, dat zo vaak noch de belangstelling noch de liefde had van degenen, wier medewerking onmisbaar was. Reeds in 1928 begint Sint Lucia met de opleiding van montessorileidsters, terwijl hier ook enkele kleuterklassen volgens deze methode geleid worden.
De uitbreiding van de maasstad brengt ook verruiming van het apostolaatsterrein van deze bij uitstek Rotterdamse congregatie mee: in 1908 vestigen de zusters zich in west, in 1923 in noord en in 1930 in zuid.
Onwetenden leren is een van de belangrijkste liefdewerken van deze congregatie gebleven. Aan dit werk van caritas hebben honderden zusters langs directe of indirecte weg meegewerkt. Ze hebben gebouwd in een tijd, dat katholiek onderwijs volgens liberale principen iets bijzonders was en dus op bijzondere wijze bekostigd moest worden. Voor hen betekende dat een franciscaanse armoede, die aan ontbering grensde. Ze droegen echter het bewustzijn mee, dat zij een positieve bijdrage leverden voor de christelijke opvoeding van de jeugd. En is de situatie na 1920 heel wat gunstiger geworden, het neemt niet weg dat de liefde voor de zielen van de kinderen de drijfveer van ons apostolaat gebleven is.

* * *

Het Bosje.
Pater van Heukelom O.F.M. nam in 1866 een initiatief tot het stichten van een tehuis voor arme, onverzorgde meisjes, voor wie de ouders niet konden of wilden zorgen en voor half-wezen. Dit huis moest een pendant zijn van het Laurentiusgesticht, dat voor jongens bestemd was. Het ligt voor de hand, dat de rector bij de Rotterdamse zusters aanklopt en met succes.[8] In een aangekocht

Rotterdam: het St. Luciaklooster (Bosje) aan de Linker Rottekade.

pand worden de eerste 20 meisjes verzorgd, maar er zijn veel meer candidaatjes. Gelukkig kan men, dank zij de milddadigheid van de stadgenoten, in 1871 op een ander stadspunt een groter gebouw optrekken, waar er voor 300 meisjes plaats is.

Zo groot is het aantal nooit geweest, doch het heeft de zusters niet aan werk ontbroken. Bij dit gebouw werd een bewaar- en lagere school geopend, bestemd voor de kinderen van dit tehuis en externe leerlingen. Hoewel het complex aan de Linker Rottekade lag, was het voor het begrip van iedere Rotterdammer zo nauw aan de parochiekerk van het „Bosje" verbonden, dat de naam Sint Luciagesticht zelden gehoord werd.

Het noodlottige bombardement van 14 mei 1940 legt het gehele gesticht in de as. Onderdak kon in die dagen in het getroffen Rotterdam niet gevonden worden; zo worden alle bewoonsters van dit Lucia in Oudewater ondergebracht. In februari 1946 krijgen de zusters met de kinderen weer een eigen tehuis: een dubbel herenhuis aan de Heemraadssingel, dat geheel naar de

eisen van de tijd voor klein en groot wordt ingericht. In de loop der jaren heeft ook een verschuiving plaats gehad in het soort meisjes, dat hier wordt ondergebracht. Dit verandert echter de essentie van het liefdewerk niet, dat voor de zusters blijft: liefde te geven aan kinderen, die door moeilijke huiselijke omstandigheden niet door de ouders verzorgd kunnen worden.
Bejaardenzorg hebben de zusters in Franeker, Oudewater, Gorcum. Zoeterwoude, Bolsward, Lichtenvoorde en Leidsendam. In de laatstgenoemde plaats in de vorm van het modern bejaardencentrum. Centraal ligt het tehuis, waar de hulpbehoevende ouden van dagen worden ondergebracht. Hier is ook de kapel en het klooster. Rondom liggen de vrije huisjes, waar de oude mensen geheel zelfstandig wonen en waar zo nodig, lichte verpleegstersdiensten bewezen kunnen worden.
De verpleging is de laatste jaren ter hand genomen voor bovengenoemde huizen en vooral voor de missie, waarvan nu een overzicht volgt.

* * *

De eerste poging om te missioneren dateert van de eerste stichtingsjaren. In 1848 werden twee zusters uitgezonden naar Curaçao, waarschijnlijk op instigatie van de Apostolische Prefect van Curaçao, die diverse congregaties aangeschreven had om religieuzen voor het onderwijs. Een keerde wegens ziekte naar Rotterdam terug, de ander stierf reeds het jaar na aankomst.
Zo is deze eerste poging niet op een definitieve vestiging uitgelopen.
In 1925 zijn de eerste zes zusters niet naar de west, maar naar Sumatra getrokken, waar Mgr. Brans hen de leiding van de school in Sawahloento wil toevertrouwen. Het afscheid wordt met een plechtig lof gevierd, waarna de toewijding van de missie en de zusters aan Maria volgt bij de verlichte grot in de tuin.
Ontroerend zijn die momenten, die telkens terugkeren bij het vertrek van nieuwe missionarissen. Zij, die weggaan moeten de vreugde en de pijn van het offer gevoelen, vreugde om de uitverkiezing tot een meer totale onthechting, pijn om het afscheid van dierbaren en vaderland. Voor hen die achterblijven is het een stimulans voor

Paiacombo: H. Hartklooster

hun edelmoedigheid om de zielen te winnen van onze eigen landgenoten.

In Sawahloento blijkt het klimaat vrij heet doordat de stad tussen hoge woeste bergen is ingesloten. De schooltijden worden geheel anders, maar is er niet veel meer waaraan de zusters moeten wennen om alles voor allen te worden? Indo's, Chinezen en Maleiers krijgen ze op hun scholen. Zij blijken dit gemengde volkje goed te kunnen opvangen en heel ijverig leggen zij zich op de kennis van hun talen toe. Geen wonder, dat uit Sumatra de verzoeken om meer zusters en meer kloosters blijven aanhouden. Na de visitatiereis van moeder Imeldina in 1927 worden de uitbreidingsplannen verwerkelijkt. Pajacombo en Fort de Cock maken kennis met de bruine zusters. Het is moeilijk missiewerk in getallen uit te drukken; misschien zegt het toch wel iets, als we horen dat Sawahliento in 1933 op de 268 leerlingen 119 gedoopten telde. Voor Fort de Kock en Pajacombo zijn deze getallen 339 - 179 en 243 - 41.

N. III64-48 H6
(in responsione hic numerus referatur)

EX SECRETARIA
SACRAE CONGREGATIONIS
DE RELIGIOSIS

DECRETUM

Congregatio Sororum Tertii Ordinis S.Francisci (de Bennebroek), dioecesis Harlemen, originem duxit in civ. Bredan, a Sororibus Franciscalibus, anno 1848, opera Fratrum Minorum paroeciae S. Rosaliae adsistentium.

Congregationem in plures dioeceses diffusam esse constat et Sorores bono Societatis Christianae adlaborare ex litteris commendatitiis Antistitum locorum, in quibus domus Sororum exstant.

Generalis finis Sororum est propria sanctificatio, observantia in vita perfecte communi, trium votorum simplicium obedientiae, castitatis et paupertatis, juxta Regulam III O.S.Francisci et proprias Constitutiones.

Specialis autem finis est institutio juventutis, adsistentia pauperum infantium et senescentium; in locis autem Missionum etiam cura infirmorum.

Jamvero Superiorissa Generalis eiusque Consiliariae, transmisso quoque exemplari Constitutionum, SS.mo Domino Nostro PIO Divina Providentia PP. XII, humillimas preces effuderunt, commendatione Ordinariorum locorum suffultas, ut eamdem Congregationem Decreto Laudis prosequi eiusque Constitutiones auctoritate apostolica adprobare dignaretur.

S.Congregatio de Religiosis vigore peculiarium facultatum a

Fotocopie van het Decreet van Lof.

SS. Domino Nostro concessarum, attentis litteris commendatitiis Exc.morum Ordinariorum locorum, ut supra, auditoque voto Commissionis Consultorum, necnon habito de re Congressu Pleno ipsius S.Congregationis, hoc Decreto praefatam Congregationem Sororum Tertii Ordinis S.Francisci (de Bennebroek) sub regimine Superiorissae Generalis, sexto quoque anno eligendae, amplissimis verbis laudat atque commendat; insuper Constitutiones, latino idiomate exaratas, uti continentur in hoc exemplari, cuius autographum in tabulario S.C. asservatur, adprobat et confirmat, ad septennium, pro experimento, salva de cetero Ordinariorum locorum jurisdictione ad normam Sacrorum Canonum.

Contrariis quibuslibet non obstantibus.

Datum Romae, ex Secretaria S.C. de Religiosis die vigesima quinta martii 1953.

Pro Emo Card Praefecto

Harlemi, die 6 maii 1953.

Episcopus Harlemensis.

Had dit veelbelovende missiewerk geen onderbreking gekend, wellicht hadden we nu twee- of driemaal zoveel missieposten kunnen bespreken. Maar het uitbreken van de oorlog in 1942 is voor de indische missie een gevoelige slag geweest, die ons missiewerk, dat nog vrij jong was, nog niet te boven is. De 33 zusters werden geïnterneerd en maakten kennis met gevangenis en concentratiekamp. Vier van hen bleken niet bestand tegen de onmenselijke behandeling van de jappen en het was broeder dood die hen de bevrijding bracht. Zij waren de graankorrels, die sterven moesten opdat de zusters na hen overvloediger zouden oogsten. Ondanks alle ellende hadden de zusters flinke plannen gemaakt, niet vermoedend dat in dit kantelend tijdperk de vrede ook voor Indonesië een geheel nieuwe inhoud zou hebben. De eerste teleurstelling komt, wanneer geen der drie missiekloosters betrokken kan worden na de bevrijding en de meeste zusters afgekeurd worden voor het missiewerk. Toch zijn er elf zusters, die mogen blijven en zij vinden direct een missieveld op Borneo. Sinds 1948 werken ze weer op Sumatra en bouwen gestadig het afgebroken werk weer op. Zij vestigden zich nu in Medan, Bukittinggi (Fort de Kock) en sinds 1954 in Lintong Nihuta (Bataklanden). Deze laatste post ligt in de rimboe en men koos deze post om er naast de scholen en

Lintong Nihuta: Kapel en kliniek.

de kliniek een noviciaat voor batakse meisjes te beginnen. Dat de eerste twee instellingen opnemen in een zo onderontwikkeld gebied verwondert ons niet, maar ook het noviciaat mag zich in een goede belangstelling verheugen. Christus weet er zijn bruiden te vinden en in de geest van onze moderne missionering, die de geestelijke zorg aan inheemsen wil overdragen, worden de aspirant-religieuzen opgeleid om een taak onder hun volk te kunnen vervullen. De proeftijd, verlengd met de tijd waarin zij aspirant zijn, moet zeker langer zijn dan in Nederland. Hun levensoffer vraagt een langere voorbereiding omdat zij de christelijke sfeer van een katholiek gezin en katholieke school niet gekend hebben. Er zijn er onder hen, die niet uit apostolische overtuiging komen, maar gedreven door een verlangen naar ontwikkeling. Doch het koren, dat na het schiften overblijft, belooft een aandeel te gaan nemen in de kerstening van Sumatra.

* * *

We hebben reeds verteld, hoe moeder Alphonse omstreeks 1880 trachtte de pauselijke goedkeuring van de congregatie te verkrijgen. Is een en ander toen op niets uitgelopen, thans kunnen we van deze approbatie gewagen. Voor moeder Anselma, onze achtste Algemene Overste sinds 1945, was de viering van het eerste eeuwfeest aanleiding deze kwestie in Rome aanhangig te maken. Dit eeuwfeest, dat op 4 oktober 1947 gevierd werd, was een welkome gelegenheid om alles te overzien, wat in de eerste honderd jaar door de congregatie opgebouwd was. Dr. P. Polman O.F.M. schreef een boeiende, rijk geïllustreerde geschiedenis.[9] Conscientieus heeft hij in de archieven gespeurd om uit het schaarse materiaal een levend stuk apostolaat in ons vaderland te schetsen. Luisterrijk werd het feest in het moederhuis gevierd, waar Mgr. P. J. Huibers de pontificale H. Mis van dankbaarheid opdroeg en de liefdewerken, waarop zo zichtbaar de zegen van God gerust had, memoreerde.

Voor de goedkeuring van Rome moesten de constitutiën geheel herzien worden. Diverse hoofdstukken werden onveranderd uit de codex overgenomen. Toen deze herziening voltooid en in het frans vertaald was, kon de schrijver van het gedenkboek onze zaak

in Rome persoonlijk bepleiten. Maar de romeinse molens malen langzaam: het geduldig wachten werd echter op 25 maart 1953 beloond, de dag waarop het Decretum Laudis verleend werd.
Geen eindpunt, maar het begin van een nieuwe aera mogen we deze kerkelijke goedkeuring noemen. Ze is voor de Oversten en de zusters de stimulans geweest om met de moderne mogelijkheden tot verdieping van het geestelijk leven ons religieus ideaal rijker inhoud te geven.
In een aparte tabel geven wij een overzicht van de werkzaamheden van de congregatie. Getallen zijn maar getallen; maar wanneer we weten, dat achter de getallen vrouwen staan, die door deze liefdewerken hun eigen heiliging zoeken en het geluk van hun medemensen, dan gaan de cijfers leven. Want elke zuster is een roeping en iedere roeping is een levensoffer, zoals iedere school een werk van barmhartigheid is. Zo heeft onze congregatie, tussen haar talrijke grote en kleine zusters, haar eigen aandeel in de uitbreiding van het rijk van het licht.

LITERATUUR:
Franciscaanse Zielenijver. De congregatie van Bennebroek 1847-1947. Gedenkboek bij gelegenheid van het eerste eeuwfeest. Bennebroek, St. Luciaklooster, 1947, XVI, 192 blz.
Kweekschool Sint Lucia jubileert. Gedenkboek bij het 50-jarig bestaan van de kweekschool 1947.
Het Sint Luciagesticht, door P. Dalmatius van Heel O.F.M.
Gedenkboek K.M.O., Rotterdam 1953.
De zusters Franciscanessen van Bennebroek in Nederland en Indonesië. Brochure over het wezen en de arbeidsterreinen van de congregatie.
Opvoeders in toog en kap, door F. P. C. de Kock. Pagina 196-200 handelt over de congregatie. Uitg. Foreholte Voorhout 1953.

1 Dr. A. H. L. Hensen: Het Roomsch Katholiek Rotterdam in deel 2 van Rotterdam in den loop der eeuwen.
2 Anna Cornelia Dierckx, geboren 19 juni 1812 te Meersel onder Meer in België ingetreden te Breda 16 januari 1838, gekleed 9 mei d.a.v. en geprofest 30 juli 1840.
3 Het zwarte kleed werd mede gekozen om zo min mogelijk op te vallen. Volgens L. J. Rogier in „Rotterdam tegen het midden van de negentiende eeuw" verschilden de zusters in hun kledij niet van andere stemmige jongedochters.
4 Archief Bennebroek.
5 Idem.
6 Als eigenlijke stichtingsdatum wordt de dag aangenomen, waarop men in Rotterdam de eerste twee novicen aanneemt, geheel zelfstandig en los van Breda. Moeder Lucia heeft hierover aangetekend: Het noviciaat is begonnen in het weeshuis in 1847, den 15 October. Van deze eerste twee novicen vinden we, dat de eerste weggegaan is. De tweede bleek van het religieuze hout gesneden: hoewel niet sterk heeft zij volhard en is na veel lijden te Wijchen gestorven.
7 Gemeentearchief Rotterdam.
8 Het Sint Luciagesticht, dat onderwijsinrichting was, werd door het aanvaarden van deze nieuwe werkkring tevens liefdadigheidsinstelling. Op deze titel kon rechtspersoonlijkheid aangevraagd worden, die men in maart 1866 verkreeg.
9 Franciscaanse zielenijver.

STATISTIEK
op 1 januari 1956

	Nederland		Indonesië		Totaal	
	huizen	zusters	huizen	zusters	huizen	zusters
Huizen	29		3		32	
Zusters						
Eeuwig geprofesten		623		24		647
Tijdelijk geprof.		24		1		25
Novicen		14		2		16
Postulanten		5		4		9
Aspiranten		—		13		13
		666		44		710

STATISTIEK
op 1 januari 1955

ONDERWIJS:	scholen	leerlingen	scholen	leerlingen	scholen	leerlingen
Voorbereidend o.	30	5146	3	408	33	5554
Lager onderwijs	34	9102	2	866	36	9968
V.G.L.O.	5	496			5	496
U.L.O.	10	1596	1	52	11	1646
Huishoudond.	3	604	1	41	4	645
S.M.P.			3	274	3	274
Kweekschool	1	176			1	176
Diverse opleidingen	5	192	4	206	9	398

Andere werkzaamheden:	huizen	verpleegden	huizen	verpleegden over 1954	huizen	verpleegden
Bejaardenzorg	6	386			6	386
Internaat	3	228			3	228
Kindertehuis	1	56			1	56
Ziekenhuis			1	252	1	252
Polikliniek			1	8212	1	8212

DE FRANCISKANEN VIJF EEUWEN TE HAARLEM

DOOR PATER BERTILO DE BOER O.F.M.

In maart 1453 gaf Filippus van Bourgondië instemmend antwoord op de aanvrage van het Haarlemse stadsbestuur, om de Franciskanen te mogen opnemen in de stad. Spoedig daarop volgde de pauselijke vergunning van Nicolaas V. Door zijn dood werd het officiële protocollaire enigszins vertraagd, maar de nieuwe Paus, Callixtus II, hervatte terstond de onderhandelingen, zodat in 1456 de laatste stedelijke preparatieven getroffen konden worden. 15 mei 1456 werd de laatste akte getekend: de Franciskanen zouden voortaan tot de Haarlemse burgerij behoren.

Er zijn wel enige indicies die er op wijzen, dat enkele Franciskanen zich al in 1453 te Haarlem gevestigd hadden, doch dit doet niets af aan het feit, dat hun aanwezigheid te Haarlem officiëel op 15 mei 1456 begonnen is. Sedertdien was Haarlem een kloosterstichting te meer rijk.

Hoewel Haarlem reeds in de 13de eeuw stadsrechten verkregen had, was het Haarlem van de 15de eeuw volgens onze opvattingen niet veel meer dan een dorp. Toch bezat het rond 1450 al meer dan 15 kloosterstichtingen: de Dominikanen in de Jakobijnenstraat, waar nu de gemeentebibliotheek staat, de Karmelieten in de Grotehoutstraat, vlak bij de Grote Markt, toen 't Sant genaamd, de (leken-)broeders Franciskanen in de Magdalenastraat, en verder vele zustershuizen her en derwaarts door de stad. De komst van de echte Franciskanen, toentertijd bekend als de minderbroeders-observanten, met een bastaardwoord eenvoudig *minnebroers* geheten, betekende dus een kleine vermeerdering bij de kloosterrijkdom die te Haarlem gevonden werd. Wanneer spoedig daarna de Augustijnen ook nog toegelaten werden, zou het in de charters met voelbare trots luiden, dat de vier strenge orden, Dominikanen, Karmelieten, Franciskanen en Augustijnen, *de vier biddende oerden,* zoals de term was, te Haarlem gevonden werden, alle vier tezamen!

Oudere geschiedschrijvers releveren dit feit als een duidelijk be-

wijs van de grote godsdienstigheid van de Haarlemse poorters, zoveel kloosters hadden zij binnen de stad, en bovenal met het komplete stel van *de vier biddende oerden* inklusief!
Nuchter beschouwd, vragen wij, moderne mensen van de 20ste eeuw, ons af, of die kloosterrijkdom niet een stunt was, een stunt om andere stadjes van ongeveer gelijke grootte te overtroeven. Lag dit niet in de aard van de Kennemers, die altijd haantje-de-voorste wilden zijn? Zouden zij iets later ook niet een parochiekerk gaan bouwen, die niet hoefde onder te doen voor de Sint Jan van Den Bosch of voor de Dom van Utrecht?
De Sint Bavo van Haarlem, in de wandeling ook wel de lange Jan genoemd, was van wijd en zijd te zien. En als men dichter bij de stadsmuren kwam, imponeerden eenieder de vele kloostertorentjes boven de lage huizen: een tulpenveld rond een stoere eik! Meermalen per dag klonk het geklingel en gerinkel van de kloosterklokjes, op feestdagen zelfs alle tegelijk, ondersteund door het zware gebeier van de Sint Baaf.
Dat was Haarlem: een stadje van nog geen 20.000 inwoners, maar volgepropt met meer dan 20 kloosters!

Het zal moeilijk zijn, de invloed van een te fiere, trotse aard geheel en al te loochenen, doch met een stunt verklaart men die kloosterrijkdom niet afdoende; pocherij was er zelfs niet het voornaamste motief van. Ongetwijfeld is men dichter bij de waarheid, als men dit godsdienstige élan beschouwt in het kader van de toenmalige, algemeen heersende tijdsstroming. De geest van de tijd zag het ideaal van een gelovig leven in de volledige schenking aan God, een schenking die zich belichaamde in het kloosterleven. Dat was de laat-middeleeuwse beleving van de theocentrische houding die geheel de middeleeuwen door Europa beheerste. Deze geest openbaart zich in de Nederlanden bijzonder sterk. In zijn geniaal boek Herfstij der Middeleeuwen, begaat professor Huizinga vooral deze fout, dat hij het Franse of Bourgondische theocentrisme op één lijn stelt met het theocentrisme van de Nederlanden. Voor de uitwassen, tegenstellingen en inkonsekwenties die hij zo suggestief beschrijft, steunt hij bijna uitsluitend op Franse bronnen. Zeker, tegenstellingen werden overal gevonden, maar in Bourgondië

waren de tegenstellingen zoveel rijker, dat in de Nederlanden het geloofsleven toch veel konsekwenter beleefd werd dan elders.
Als een bijzondere karakteristiek van de Nederlanden mag ook wel de passiegedachte gelden, dat was de diepere oorzaak van de voorliefde voor een streng leven. Haarlem was zeker niet de enige uitblinker in de Nederlanden van die geest, al pakte die ook bijzonder goed bij de Kennemers.

STICHTING EN STICHTER.

Mogen wij in deze strenge kloostergeest ook de reden zoeken, waarom de eerste Haarlemse minderbroeders hun klooster doopten met de naam Golgotha? Het bittere lijden van onze heer Jezus vervulde immers de geest met ontzetting! Zeker bestond voor die naamgeving een direkte aanleiding: zij kwamen toch wonen in een buurt, die reeds sedert de tweede helft van de 14de eeuw te Haarlem bekend stond als het Heiligland. In het begin van de 15de eeuw had deze buurt zich zelfs zó ontwikkeld, dat men daar twee straten onderscheidden, een die Kleinheiligland, en een die Grootheiligland genoemd werd, en in deze laatste straat kwamen de minderbroeders te wonen. De naam Heiligland dankt zijn oorsprong dus niet aan het heilige leven van de minderbroeders en van de andere bewoners, zoals later veelal beweerd werd; in tegendeel vond de naam van hun klooster zijn oorsprong in de reeds bestaande straatnaam: Golgotha, het middelpunt van het Heilige Land!
Ook is opmerkelijk, dat de eerste minderbroeders van Haarlem niet ergens buiten de stad in de eenzaamheid gingen wonen, doch midden tussen het volk van het Grootheiligland, dat toen reeds vrij druk bewoond werd.
Wat voor volk woonde daar? Men vond daar enige voornameren, leden van het stadsbestuur, zoals Claes van Huessen, Doene van Rietwijc; doch het merendeel bestond uit werkvolk, echter geen werknemers, lagere arbeiders, doch werkgevers, beter werkmeesters, die binnen de omraming der gilden hun eerzaam handwerk uitoefenden, bakkers, smeden, tentenmakers, wevers, enz. Men zou ze enigszins kunnen vergelijken met de tegenwoordige kleine middenstanders. Men sprak toen ook nog van werk*winkels.*

De eerste minderbroeders-observanten betrokken daar een gewoon huis tussen de andere huizen. Zij kwamen dus niet in een opgemaakt bedje, er stond geen kloosterkomplex met de portier inkluis, ze moesten zich behelpen met een gewoon huis. Het stadsarchief van Zutfen bewaart wel een handschrift van een zekere Theodericus Auriga minderbroeder, een hogere overste, geschreven te Haarlem in 1457, waar aan het slot gezegd wordt: *Datum in conventu nostro.... in oppido Harlemensi. Gegeven in ons convent.... in de stad Haarlem.* - doch dit was slechts een juridische bepaling: het was een komplete kommuniteit met een eigen overste of gardiaan, maar de woning, waarin die kommuniteit begon te leven, was slechts een gewoon huis.
Toch lag het van meet af in de bedoeling, in de naaste toekomst te komen tot een heuselijk klooster, dus een flinke moes- en siertuin, een kloosterkerk en een kompleet ingerichte kloostergebouw. Daarvoor was het noodzakelijk, de omliggende huizen op te kopen en af te breken. Inderdaad vindt men in het gasthuisregister over de jaren 1452-1465 een aardig gegeven, dat allerwaarschijnlijkst wijst op een dusdanige onteigening van huizen op het Grootheiligland. Het gasthuisregister was nl. een rekeningboekje, evenals het weeshuis en de parochiekerk dat hadden, waarin de huizen volgens de verschillende straten stonden opgetekend, waarvan het gasthuis, dat toentertijd op het Verwulft stond aan de kant van de Koningstraat, vaste jaarlijkse renten trok. Welnu, in het bewuste gasthuisregister vindt men 12 huizen van het Grootheiligland opgetekend, en bij negen van deze huizen staat dit randschrift: *broers.* Dit moeten wel de huizen geweest zijn, die voor de bouw van het minderbroedersklooster verwijderd moesten worden.
De grond zelf zouden de minderbroeders van de stad gekregen hebben. Dat was een flinke lap, reikend van het Grootheiligland tot dicht bij de Kleinehoutstraat, en van de (Gasthuis-) Vest tot de Minderbroerderssteeg, het zgn. Minnetje, dat de vorige eeuw nog bestond en dat men moet zoeken tussen het tegenwoordige Sint-Elisabethsgasthuis en het Israëlitische ziekenhuis.
Ook voor de kloosterbouw zelf was spoedig een weldoener gevonden in de persoon van Henderick van Wissen Steffenszoon.
Deze Henderick was een rechte afstammeling van heer Gerrit

van Wissen, die de titel van ridder georven had. Een zijner voorvaderen zou nl. tot de ridderstand verheven zijn om uitzonderlijke daden, verricht in de strijd vóór Damiate. Hij zou zich vooral onderscheiden hebben door zijn trefzeker (ge*wis*) schot en daardoor de bijnaam van Van Wissen gekregen hebben. Het familiewapen toont inderdaad drie zilveren, schuin opgaande pijlen. Onze weldoener, Henderick van Wissen Steffenszoon, had echter, evenals zijn vader, Steven van Wissen, slechts de titel van schildknaap. Henderick zelf had zich roem verworven in de Hoekse en Kabeljouwse oorlog(!) tegen.... Rotterdam!

In die oorlog was Henderick van Wissen Steffenszoon met Jan van Naaldwijk *capiteyn* geweest. Zijn broer Gerrit was gasthuismeester van Haarlem geweest, terwijl zijn beide zoons Dirk en Steffens, die zijn vrouw Maria van Bennebroeck hem geschonken had, meermalen burgemeester van Haarlem waren. Henderick van Wissen Steffenszoon behoorde dus tot een zeer voornaam geslacht.

Henderick van Wissen Steffenszoon liet dus op zijn kosten het minderbroedersklooster van Haarlem bouwen. Hij heeft de bouw zelf nog klaar gezien, want na zijn dood op 21 april van ongeveer 1484 werd hij in het midden van het paterskoor begraven. Zijn graf werd gedekt door een grote grafsteen, waarop men in de hoeken de verschillende familiewapens zag, en in het midden een afbeelding van de aartsengel Sint Michaël. Daaronder las men het volgende grafschrift:

Hier leit begraven Heynrick Steffenszoon
als fondator van dit clooster
ende weldaeder in sijn doot
Die starf.... 21 april
Wiens siel door Godts genaede
moet rusten in vrede

Deze grafsteen werd later, nadat de minderbroeders op het eind van de 16de eeuw verjaagd waren, overgebracht naar de hofstede van de heer Johan de Kies van Wissen te Velzen. Het is mij niet gelukt, dit bericht uit een familie-archief te verifiëren.

De kloosterkerk werd in 1457 gewijd door Godefridus, abt van het Benediktijnenklooster te Iburg(?) en wijbisschop van de

Utrechtse bisschop David van Bourgondië. Vanzelf vermoedt men dat toen ook het klooster zelf afgebouwd was, doch hierover is nog niets bekend.

WERKZAAMHEDEN, KAPITTELS, BEKENDE PERSOONLIJKHEDEN.

Sedert 1456 waren de minderbroeders-observanten dus officiëel opgenomen in het bedrijvige stadsleven van Haarlem. Vier minderbroeders waren aanwezig op 't Sant bij de ketterveroordeling van de schoenlapper Edo in 1458; de minderbroeders waren ook aanwezig in 1561 bij de plechtige installatie van de eerste Haarlemse bisschop, Claes van Nieuwlandt, zelf een Haarlemmer, geboren op het Nieuwlandje, een zijsteeg van de (Gedempte) Oude Gracht. Van hun aanwezigheid te Haarlem getuigen ook de talloze charters, schenkingsbrieven, testamenten en andere oorkonden, waarin de Franciskanen alleen of tezamen met andersoortige kloosterlingen bedacht werden.
Dit alles getuigt ongetwijfeld van de tegenwoordigheid van de minderbroeders in de stad aan het Spaarne; het getuigt zelfs van de sympathie die de Haarlemse poorters hadden tot de minderbroeders, maar het licht ons niet in over hun werkzaamheden. Daarvan is helaas nog zeer weinig bekend. Deze leemte vindt haar oorzaak vooral in het feit, dat het kloosterarchief van het Haarlemse minderbroedersklooster verloren gegaan is. Toen de vele kloosterlingen van Haarlem op het eind van de 16e eeuw moesten vluchten, brachten de minderbroeders hun eigen archief en dat van verschillende tertiarissenkloosters, misschien ook de archiefstukken van de Klarissen, over naar de kloosters van Brussel en Leuven, waar het toen nog rustig was. Die rust zou daar niet blijven. In 1691 werd Brussel zwaar beschoten, waarbij het klooster van de Franciskanen tot de grond afbrandde, en wat toen nog overbleef van de Haarlemse kloosterarchieven, is minstens zoek geraakt tijdens de Franse bezetting in 1796. Nu kan nog wel het een en ander gerekonstrueerd worden met behulp van meestal zijdelingse dokumenten van binnen en buiten Haarlem, doch deze zeer moeizame en tijdrovende archiefstudie staat nog heel aan het begin. Hier volgen enige fragmenten uit de werkzaamheden,

kapittelvergaderingen en uit het leven van sommige meer bekende medebroeders.
Evenals voor andere priesterkloosterlingen, bestond het gewone werk van de Haarlemse minderbroeders in het verlenen van assistentie op grote biechtdagen en in het vervullen van preekbeurten. Zo vindt men in een rekeningboekje van de grote Sint Baaf over de jaren 1519-1533 een post waarin o.m. het volgende gezegd wordt: „. . . .costen ghedaen int oflaet (= aflaat) van saermonien (= ceremonies) en andere". Deze onkosten betroffen de Portiuncula-aflaat, die toenmaals verdiend kon worden in het oktaaf van Pinksteren. Daarbij werden gehonoreerd de Dominikanen, Karmelieten, Augustijnen en de minderbroeders voor hun preken in de kerk of op 't Sant. Na het preken en biechthoren werden de dienstdoende geestelijken onthaald in het klooster van onze paters. Ook in de vele zustershuizen vonden de minderbroeders gelegenheid te over om te preken. Het register van het grote begijnhof zegt bij voorbeeld: „Dijnsdaechs welcke was Sinte Pietersbanden (1 augustus 1559) preekten een minnebroeder, ende die hoogmisse wierde gesangen na ouder gewoonte".
Interessant zijn twee onlusten naar aanleiding van het preken, die zeker verdienen verder uitgegraven te worden. De eerste twist betrof weer de Portiuncula-aflaat. Rond 1470 was Dirck van Wassenaar de eigenlijke pastoor van de grote Sint Baaf te Haarlem, maar omdat hij zo'n hoge prelaat was, verbleef hij in Utrecht, de zorg voor de parochie overlatend aan een onderpastoor, toen *vice-cureyt* of ook wel parochie-pape geheten, nl. Dirck Engelbrecht Pieterszoon. Die zat te kijken met een vervallen kerk en een verarmde burgerij, in de put geraakt vanwege de Hoekse en Kabeljouwse schermutselingen. Waar de middelen gezocht om de kerk te herstellen? Daar vindt de vice-cureyt *in die kiste van de kerkfabrijcke* een oude brief, waarin Bonifatius VIII (1389-1404) aan de Haarlemse parochie het voorrecht schonk, om de Portiuncula-aflaat daar te verdienen; de brave poorters van Haarlem behoefden dus niet naar Italië te reizen, ze konden die aflaat in Haarlem zelf verdienen. Dat was het! Daarmee zou Dirck Pieterszoon de burgerij warm kunnen krijgen en zo zou het geld vanzelf komen. Zo gezegd, zo gedaan, echter niet zonder felle tegenstand

van bijkans alle die biddende oerden, vooral van de minderbroeders die toen nog niet recht van de Portiuncula-aflaat in hun kloosterkerken bezaten. Men beweerde, en dit terecht, dat Bonifatius VIII dat voorrecht herroepen had, en hiermee was het gekibbel eerst goed aan de gang. De monniken, de minderbroeders voorop, zetten heel de geestelijkheid van Haarlem tegen de onderpastoor op, zodat het leek - aldus de oude papieren - 'dat ze ghepordt waren duer die inghevinghe des duvels'. Maar Dirck Pieterszoon was ook niet van gisteren. Hij stuurde iemand naar Rome, om het vroegere voorrecht opnieuw aan te vragen, wat wonderwel gelukte. De afgezant kwam in Haarlem terug met een kersverse bulle van Sixtus IV, waarin deze het voorrecht hernieuwde. Roma locuta, causa finita, wat betekent dat de minderbroeders lelijk de kous op hun kop kregen! Het oude handschrift besluit dan ook aldus: „Duer welcke bulle alsoe die monden van die voerseyde oerden heel ende al te maal, ghelyck sy noch huyden syn ende blyven, gesloten ende gestopt waren!"

Het andere geval was een meningsverschil tussen de Karmelieten en de minderbroeders. Deze laatsten hielden van Sint-Franciscusdag (?) tot Pasen een preek om 12 uur 's middags. Gelijke gewoonte schijnt bestaan te hebben bij de Karmelieten, die dan om 4 uur 's middags preekten. Totdat de minderbroeders om 3 uur 's middags begonnen te preken. Vandaar ontevredenheid bij de Karmelieten. Deze onenigheid heeft jarenlang geduurd en werd ten slotte in 1555 beëindigd door de keizerlijke prefekt, Gerard van Assendelft ten gunste van de Karmelieten: voortaan moesten de minderbroeders weer op het middaguur preken.
Beide voorvallen tonen duidelijk aan, dat de geest van de tijd toen heel anders was dan die van tegenwoordig. Om een kleine zaak van enig godsdienstig belang liep heel de stad gauw warm. Dit komt misschien nog duidelijker uit in de vier algemene provinciekapittels die de minderbroeders te Haarlem hielden, nl. in 1457, 1478, 1516 en 1558.
Het eerste kapittel werd aanleiding dat de minderbroeders voor het eerst genoemd werden in de stadsrekeningen van 1457. De minderbroeders worden daar *barvoete* broeders genoemd; elders

vonden we ook de naam *graeuwe* broeders. Aldus zegt het stadsregister:
Item ghescenct den barvoete broeders in hoir capittel vier stedekannen malevizeie, twee stedekannen most ende drie stedekannen zoet wijns.
Item ghescenct den generaal (= *algemene* provincie-overste) van die barvoete broers twee stede kannen zoet wijns.
Aangaande het kapittel van 1478 vinden we in de stadsrekeningen nauwkeurig opgetekend de uitgebreide maaltijd die de stad Haarlem aan de minderbroeders en de vele andere genodigden schonk. Het is een bladzij vol over wijn van Cyprus, Rijnwijn, pasteien *(aelposteijen), scuttelen gebacx,* rozijnen, *snoucken* en *baerssen, frueyt ende peren.* Het moet wel een echte maaltijd à la Pantagruel geweest zijn, overigens geheel volgens de middeleeuwse eetgewoonten. Aan het slot staat deze post, gelukkig meer verheffend: „Item betaelt Outgeer de harnaschmaker van luijen ende beijeren op Sinte Jansdach, als die stacy van dat capittel van de minderbroederen in die prochykercke binnen deser stede was."
Over het kapittel van 1516 zegt het fundatieboek van het begijnhof het volgende: „Int jaer ons heren dusent vijfhondert ende sestich, opten anderden sonnendach nae Paeschen, den sesten dach in april, is ghehouden ende ghecelebreert een generaal capittel van den minrebroederen in Haerlem, tot welker behoeff ende profijt die meesterissen des groten beghijnhoefs in der voirghenoemde stat, als doe (= toen) in der tijt wesende als Margariet Henrijcsdochter ende Ymme IJsbrantsdochter, hebben vergadert ende gheprocureert onder den ghemeen beghijnen des hoefs vier ende veertich rinsgulden guete ghelts, van welke God sij in der ewicheit ghelooft, ghebenedijt ende gheeert. Amen."
Verreweg het uitvoerigst zijn we ingelicht over het kapittel van 1558. Er blijkt duidelijk uit, dat dergelijke gelegenheden, voorkomende bij alle orden, voor heel de stad, burgers en kloosterlingen, een feestweek was, enigszins gelijk aan de kermisweek. Wij laten hier de volledige tekst volgen, die Pieter Langendijk in het archief van het begijnhof gevonden had. Deze tekst, nog onbekend, is om verschillende redenen van groot belang:
In den jaere ons Heren 1558, den derden sondach na Paeschen.

zoe is hier tot Haerlem gehouden geweest het capittel van die minnebroeders en daer sijn bijeen gecomen en vergadert omtrent 100 minnebroeders, om welke te saluteeren en welkom te hieten zoe sijn geroepen en genoot omtrent tien waerlijcke priesters, waer of die sommige het clooster mit een gouden Engel of drie Rynsgulden, die sommige twee, die ander mit meer of min beschonken. Dit is gesciet vrijdachs te voren, want zij toen al meest gecomen waeren. Saterdachs soe besorchden en betaelden die weduwen een (h) eerlijcke middachmaeltijt.

Op de sondach zoe gaf ende betaelde die stadt een eerlijcke maeltijt.

Des maendachs betaalden die maagden van Haerlem *die men clopkens noemt,* den maeltijt.

Op den dijnsdach (den guardiaen eerst gevraecht sijnde en tot sijn optie en verkiesingen stellende, wat hun liever of aangenamer was, dat men in handen van hun kloostervoogt, te weten Frans Tijlmanszoon van Uitgeest, een zekere somme van penningen betaelden, dan of men gelijc die maegden en weduwen gedaen hadden, souden betalen en coopen dat daer toe behoorden) heeft onsen begijnhof den middachmaeltijt betaelt, en hebben te costen gehad twee en veertig rinsgulden.

Op de sondach so heeft den nieuwen minister een Misse van den Heiligen geest in die grote kerck gedaen ende nae den Misse werd een solemneele en heerlijke processie mit dat eerwaerdige Sacrament gehouden. In welcke processie meest alle die waerlicke priesters (gaende voor die minnebroeders) jeegenwoordich waeren. Des Dijnsdaghes welcke was Heilige Cruijsvinding, quamen op onsen begijnhoff omtrent 50 minnebroeders en songen oock aldaer een Misse van den Heiligen Geest, en na dese Misse oec processie gehouden, ommedragende 't hoogwaerdich Sacrament, een vergilden Cruijs ende een silveren beeld van die moeder Goods Maria. Alwaer ooc jegenwoordich waeren 14 waerlijke priesters ende gingen voor die minnebroeders, ende nae die processie bleven sij staan in 't midden van onse kerk en songen seer feestelijc Te Deum laudamus.

Ende den godlijcke dienst voleind en gedaen sijnde, gaven twee van onse outste capelaenen elc een minnebroeder een eerlijkce

begijnekoek. Op welcke dach ik mit onsen voecht, Willem Harmanssoen Ranijs, totte minnebroeders (want onse maegden doe die kost deden) ter maeltijt waren en wij saten bij die minister.
Op den saterdach, sondach, maandach, dijnsdach ende woensdach preekten in onse kerk versceijden minnebroeders.
Op heilige dagen preekten zij in alle kercken daer men gwoenlijk is te preeck, als op Bakenesse, Sint Gangolf, enz. Maer op werkendach preekten sij alleen in haer luider en in onse kerk.
Ende haers capittelsaeken voleind en ofgedaen zijnde, soe bedanckten sij onder haer predicatie de stad van Haarlem van haer goede affectie ende gunst die sij aan heur luijden dadelijk hadden beweesen, opentlijc verclaerende ende seggende, dat sij als prinsen ende heeren ontfangen en getracteerd waeren.

Nog een enkel woord over enige meer bekende Haarlemse minderbroeders. De eerste om hier geëerd te worden, is degene die in Haarlem het eerst als overste begonnen is, de eerste gardiaan van Haarlem, pater Dionysius van Holland, *qui primus in labore et in honores.* Blijkbaar was pater Dionysius een goed predikant, want nog altijd bewaard de universiteitsbibliotheek van Gent een bundel van 17 preken, alle van zijn hand en alle gehouden bij vrouwelijke religieuzen.
Pater Jan Brugman behoorde niet tot het Haarlemse konvent, doch vermaard is gebleven de serie preken die hij omstreeks 1460 te Haarlem gehouden heeft. In een latere brief van 1470 herinnert hij aan die Haarlemse preken, omdat hij daarbij werd lastig gevallen door een zenuwzieke vrouw. Hier volgt de betreffende passus: „Dikwijls gebeurde het mij, dat het helse serpent, terwijl ik preekte te Haarlem, door de mond van een bezeten vrouw honend uitriep: Jij gek, je werkt te vergeefs, want degenen waarover jij het hebt, zijn niet hier en komen hier ook niet: postkens ende spirinck moegestu crigen of vangen, mer carpers ende snooken, die sal ick crigen of vangen!"
Pater Dirk Coelde, of deftiger Theodoricus van Munster, heeft rond 1470 ook te Haarlem, evenals te Leiden en Amsterdam, zijn donderpreken gehouden tegen de dwaze Hoekse en Kabeljouwse twisten. Op een wagen liet hij zich rijden door de stad, hield hier

en daar stop en begon dan zijn preek. De clou was telkens dat hij twee doodskoppen toonde en dan vroeg, tot welke partij deze doden zouden behoord hebben en welk lot zij thans zouden ondergaan in de eeuwigheid!
Twee rasechte Haarlemmers waren de gebroeders Rudolf en Vincentius van Haarlem. Pater Rudolf van Haarlem was zeer erudiet als rechtsgeleerde. Hij schreef in die kwaliteit een werk, getiteld *Summa de casibus conscientiae.* Hij werd achtereenvolgens benoemd tot gardiaan van Gouda en daarna tot provinciaal (1541-1543). Hij stierf te Haarlem op de Tweede Kerstdag van 1543. Zijn broer, pater Vincentius van Haarlem, had universitaire studies gemaakt te Leuven en daar een lagere graad behaald. Als gardiaan van Haarlem, genoot hij veel ontzag. Daarvan getuigt een handschrift van het Haarlemse stadsarchief, dat zegt als volgt:
„Van het hoogtijt houden der maagden (van het begijnhof).
. . . .meester Lourijs verklaert en raed hoeveel als aengaet die costume (= gewoonte), ofte het hoogtijt houden van de maagden, dat men blijven soude onderhouwen die ordinancien der voorvaderen ende die goede oude gewoonte van den begijnhof, allegeerende ende verhaelende . . . . de auctoritheijt van den eerwaerdige guardiaen, broeder Vincent, die welcken seijde dat hoer heijlige vader Sinte Franciscus gewilt heeft dat sijn religiosen ende broeders dagelijks souden te vreeden weesen mit een Misse. Ende dat het den Clarisgens genoeg was dat sij twaelf mael in 't jaer communiceerden ofte ter tafelen ons Heeren gingen." Wel een strenge opvatting die ons ten zeerste bevreemdt.
Na zijn gardianaat werd hij, evenals zijn broer vroeger, gekozen tot provinciaal. Het archief van Kampen bewaart nog een brief van zijn bestuur, gedateerd van 1554. Pater Vincent stierf te Maastricht in 1555.
Peter van Slupick (= Sluipwijk) was eerst rektor bij de Klarissen van Delft. In die hoedanigheid schreef hij *Een schriftuerlick gebedeboeck*, een merkwaardige meditatieboekje, vrijwel onbekend. Zijn *schriftuerlick gebedeboekje* beleefde twee drukken (Delft 1557 en Antwerpen c. 1561). Nadat de Klarissen van Delft moesten vluchten, kwam Peter Slupick naar Haarlem, waar hij weer rektor werd van de Klarissen. Hij stierf in 1574, dus 2 jaar na het

beleg van Haarlem.
Ten slotte de grootste Haarlemse minderbroeder, de H. Nicasius van Heeze, een van de Martelaren van Gorkum. Pater Nicasius vertaalde, waarschijnlijk te Haarlem, het werkje van Gerlach Peeters *Soliloquium, De innighe alleensprake.* In 1565 vinden wij hem te Gorkum, waar hij na de eerste opstand van de geuzen in 1566 voorspelde, dat het onweer spoedig weer zou uitbarsten. Hij was ruim 56 jaar oud, toen hij de roemvolle marteldood stierf in Gorkum (c. 1515-1572).

HET BELEG VAN HAARLEM EN DE HAARLEMSE NOON.

Met de twee laatste bekende minderbroeders van Haarlem zitten we al volop in de strijd van het protestantisme tegen het katholicisme. De voortekenen van deze strijd zijn zeer zuinig geweest op Franciskaans terrein. Haarlem was tot 1526 bevrijd gebleven van de opkomst der reformatie. Daarna begonnen hier de wederdopers zich te roeren, waarbij zich ook een minderbroeder van Haarlem, nl. een zekere broer Floris, zou aangesloten hebben. Verder werd in 1550 een beeld van Sint Franciscus verwoest. Dit beeld stond in een kapelletje bij de brug die 't Heiligland over de (Gedempte) Oude Gracht verbond met de overkant. Het stadsbestuur beloofde op 20 juni 1550 een premie van 20 gulden aan degene die *konne aanweysen diegeenen die het beeld van Sint Franciscus.... terneder hebben geworpen.*
De reformatizering verliep te Haarlem in twee fasen, het beleg van Haarlem in 1572, en de overrompelende, zogenaamde Haarlemse Noon in 1578.
Het was in die dagen een zeer verwarde en zeer gekompliceerde tijd, die men onvoldoende benadert door ze uitsluitend te beschouwen in het licht van een politiek nationalisme naar de sympathie die men nu heeft voor alle nationalizatie. De verwarring lag voornamelijk in een haast onontwarbare vermenging van politieke en religieuze idealen. Zelfs nu, na bijna vier eeuwen, is het niet gemakkelijk, zich objektief te stellen tegenover de problemen van die tijd: al te gauw spreekt de eigen, ook al weer traditionele geloofsovertuiging mee. Zonder te pretenderen de problemen van die jaren te beheersen, menen wij toch, voornamelijk drie groepen

te mogen onderscheiden. Op de eerste plaats was er de traditionele groep, die - numeriek het sterkst - meende de overmacht te bezitten en te kunnen behouden. Hiertegenover stond een kleinere, doch zeer krachtige groep die nieuwe, nationale en religieuze, idealen voorstond. En ten slotte een derde groep, die sterk overhelde naar de nationale ideeën, maar aan wie de nieuwe religieuze ideeën een gewetenskrisis bezorgden. Tussen de traditionele groep en de andere groepen bestond bijna geen toenadering: het ging hard tegen hard. Deze absolutistische houding heeft aan de traditionele groep meer kwaad berokkend dan nodig was.

De uiteindelijke overwinning van de nieuwe idealen op de traditionele groep verliep, wat Haarlem betreft, in twee sprongen.

Het beleg was eensklaps een ondoordacht feit; hetzelfde moet gezegd worden van de overrompelende Haarlemse Noon.

Het beleg verzandde schijnbaar in een smadelijke afloop. Ontzettend wreed waren de strafplegingen, toegepast door de traditionele groep op de nieuwlichters, die als gevaarlijke ketters beschouwd werden. In de volle zin geldt hier het woord: *vae victis, wee den overwonnenen.* Het werd een ware hekatombe. De beulsknechten konden het werk niet af, daarom bedacht men een eenvoudige oplossing: bij honderden werden de slachtoffers, in paren ruggelings aaneengesnoerd, verdronken in de Haarlemmer-meer. . . . Men vergete echter niet, dat de overwinnaars ten zeerste geschokt waren door recente en hatelijke feiten. Gedurende het beleg hadden de belegerden de bressen in de wallen gedicht met geroofde heiligenbeelden. Religieuzen werden opgehangen in het gezicht van de belegerenden. Vier monniken waren doodgemarteld, door hen te binden aan de wieken van een wentelende molen . . . . Een Amsterdamse minderbroeder, Hendrik van Biesten, dichtte in 1572 dit vers over Haarlem:

HAERLAM! - ghij waert een edele stadt,
nu hebt ghij u soo leelijck bekladt!
Justicie weghgenomen,
Geusen boeleerden uw rijckdom en schat
en zijn daerin gekomen!

Er schijnt echter tijdens het beleg geen beeldstormerij plaats gehad te hebben. Wel schijnen althans sommige kloosters als kazerne

gebruikt te zijn. De algemene beeldstormerij zou spoedig volgen met de Haarlemse Noon.

In de korte tijdruimte tussen 1572 en 1578 was de toestand te Haarlem sterk gewijzigd ten gunste van de nieuwe idealen. Wat was er gebeurd? Onder de zware druk van de Spaanse troepen had het stadsbestuur, min of meer gedwongen, de partij van Prins Willem van Oranje Nassau gekozen, op de basis van vrije uitoefening van de godsdienst, zowel voor de katholieken als voor de protestanten. Vandaar ontruiming van de Spaanse troepen en invasie van Staatse troepen, die zich heer en meester beschouwden. In mei 1578 verkeerde Haarlem in een krisis die bijna het kookpunt bereikt had. De stad, vol geuzen-soldaten, bereidde zich voor op het hoogfeest van het H. Sakrament, een van de sterkste twistpunten voor de reformatoren. Altijd, al eeuwen lang, trok op die dag de grote stadsprocessie uit door de straten. Zou dit ook thans nog kunnen gebeuren? Morgen, zondag 5 mei, zou het feest gevierd worden. Daags tevoren, zaterdag dus, gingen er geruchten dat de geuzen-soldaten op de feestdag wilden toeslaan. In de nacht van zaterdag op zondag werd de burgemeester, Pieter Kies, gevraagd of er werkelijk gevaar dreigde. Pieter Kies was reeds te ruste gegaan en gaf uit zijn bed dit antwoord: „Hout u in de kerck, dat sal niemant beletten, maar wilt ghij buijten omgaen, neempt waer, wat u overcompt."

Aldus enigszins gerustgesteld begon men de zondagmorgen. Om 7 uur vroeg hield de bisschop, Godfried van Mierlo, *een deftich sermoen,* dat echter vrij onrustig verliep, omdat valse geruchten circuleerden in de kerk, dat het minderbroedersklooster geplunderd werd. De diensten in de grote Sint Baaf hadden evenwel een rustig verloop. Doch terwijl de kanunniken de noon, een speciaal gedeelte van het brevier, baden, was eensklaps de beeldstormerij, schijnbaar zonder enige aanleiding, onweerstaanbaar begonnen. Een troep soldaten drong in de kerk, molesteerde de aanwezige geestelijken en gelovigen, sloeg de beelden stuk en roofde de kerksieraden. Pieter Balling, een oude halfblinde wereldsheer, die juist de H. Mis beëindigd had en nu voorzichtig naar de sakristie ging, werd overvallen door een drieste en hebzuchtige knaap, die Pieter zwaar verwondde in de hals. De oude man viel op de grond, terwijl

de onverlaat zijn mes pakte, om de doktorsring van Pieter met de ringvinger van de hand te snijden. Het zij echter erkend, dat die dwaas achteraf gestraft is.
De beeldstormers hadden nu de smaak te pakken. Vrij spoedig trokken ze nu naar het klooster van de minderbroeders die juist aan tafel zaten. Een lekebroeder, Jan Mathijsz., die de verwoesting heeft bijgewoond, heeft ze later beschreven. Het oorspronkelijke handschrift is zoek geraakt, maar iemand die het handschrift nog in handen gehad heeft, geeft de inhoud er van aldus weer:
'Deze broeder Jan Mathijsz. verhaalt hoe dat op die tijd omtrent 100 soldaaten met grote woede en boosheid in 't klooster zijn gedrongen, alwaar zij ten eersten in de kerk op het hooge outaar als razende duivels zijn aangevallen, alles breekende en aan stukken slaande wat voor handen was. Het groote beeld van Sint Franciscus en van de H. Barbara, staande ter zijden van dit outaar, rukten zij van boven neder en hakten die aan stukken. De kostelijke schilderij boven in den outaar, ons Heer van 't kruis afgedaan wordende, den H. Vader Franciscus onder knielende met uitgestrekte armen om het te omhelzen, scheurden zij aan stukken. Het zelve deeden zij op 't outaar aan de zuidzijde, alwaar een konstig schilderij boven het outaar stond, zijnde een Serafijn in de logt verschijnende als een gekruisden Kristus, onder den H. Vader Franciskus met zijne broeders biddende en de HH. Vijf Wonden ontfangend, dat zeer kostelijk van waarde was, de andere schilderijen en beelden kreegen het zelve deel, zoodat alle de 5 outaren bedorven en vernield werden. De misgewaden en andere ornamenten die zij bekomen konden, scheurden zij aan stukken of naamen ze mede. De meeste paters vlugten in den hof, andere boven in de kerk, enz. totdat dit helsche volk vertrok, laatende ons niets overig van belang. Onze paters met groote droefheid en verslagenheid weder bijeen komende en ziende dat het met den H. Godsdienst gedaan was, beraadslaagden waarheenen men zich keeren zoude. Eenige trokken naar Braband, anderen naar Keulen, daar zij in andere kloosters van onzen orden aangenomen wierden. Wij brachten bij nagt en vroege morgenstond onze silver remonstrantie, 5 kelken, twee van silver en drie van tin, 20 kopere kandelaren, eenige reliquien met silver beslagen, 2 kopere

wierookvaten en meer ander overgebleve kerkgoedern in bewaring bij...., bij wien ik tot den laatsten november ben gebleven en toen trok ik naar Keulen.'
Van daar trokken de soldaten naar de Dominikanen, Karmelieten en de vele zusterhuizen. Onmogelijk om alles weer waarheidsgetrouw te rekonstrueren. De kern van de zaak is echter duidelijk: Haarlem was geen katholieke stad meer, de reformatie had er zich gevestigd!
Vele kloosterlingen bevonden zich ondergedoken bij vrienden en kennissen, wachtend totdat zij weer naar hun bezit zouden kunnen terugkeren, maar tevergeefs. En steeds meer kloosterlingen en wereldsheren trokken naar veiligere oorden, Brabant, België, Duitsland.... Toch werden er nog achter de schermen besprekingen gevoerd over de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst. Tegen het eind van 1578 schenen de besprekingen kans van sukses te hebben. De beslissing zou echter genomen worden als Prins Willem van Oranje in begin 1579 te Amsterdam zou verblijven. Dit beslissende moment liep uit op een volledig fiasko. Naar verluidt zouden de katholieke woordvoerders te autoritair opgetreden zijn tegenover de nieuwe regering die zich nu de sterkste voelde. Dat was het eind van de besprekingen. De breuk was volkomen, het kontakt onvoorwaardelijk verbroken. In februari 1579 werden de Haarlemse kloosters bij opbod en afslag verkocht. Het minderbroedersklooster bracht verreweg het meeste op: 609 gulden. *Coopman* zou Claes van der Laen geweest zijn, toen burgemeester van Haarlem.
Bij de grote stadsbrand van 1576 was ook het Sint-Elisabethsgasthuis tot op de grond afgebrand. Men had er nog steeds geen goede bestemming voor gevonden, doch in 1581 werd het minderbroedersklooster bestemd als het nieuwe gasthuis, wat zo gebleven is tot vandaag toe.
De nog aanwezige minderbroeders voelden de grond steeds meer onder de voeten branden. Het schijnt dat enigen gebleven zijn tot 1582, want er bestaat nog een dokument van dat jaar, waarin aan 4 minderbroeders alimentatie verleend wordt.

OPGANG NAAR BETERE TIJDEN.

In de nu volgende jaren hebben sommige minderbroeders telkens het kontakt met de stad Haarlem hernieuwd. In het geheim kwamen ze de vele achtergebleven kloosterlingen, tertiarissen of Klarissen bezoeken. Eerst was het broer Aert (Arnoldus ab Ischa), een minderbroeder van het Amsterdamse klooster, die zelfs tot 1591 in Haarlem gewoond zou hebben; daarna Cornelius Thielmans, die in de jaren 1602-1611 gardiaan was in Den Bosch, en ook Nicolaas Wiggers Cousebant. Pas in 1612, zeker vanaf 1614, kwam zich weer een minderbroeder vast vestigen in Haarlem. Er is dus in aanwezigheid van de Franciskanen te Haarlem een gaping van ongeveer 30 jaren, slechts enigszins onderbroken door min of meer toevallige bezoekers.

Er is echter iets zeer vreemds in de opeenvolging van de Haarlemse minderbroeders na 1614. De minderbroeders die van 1456 tot 1582 te Haarlem woonden, behoorden tot een zelfstandige, Nederlandse Provincie, bekend als *Germania Inferior*, dat wil zeggen: de nederduitse provincie, die zich uitstrekte ongeveer over het tegenwoordige Nederland en België. Deze Provincie, gesticht in 1529, had door de invoering van de reformatie haar kloosters verloren in de noordelijke Nederlanden, maar bleef ongehinderd bestaan in de zuidelijke Nederlanden. De minderbroeders echter die zich vanaf 1614 te Haarlem kwamen vestigen, behoorden tot een geheel andere provincie, nl. de provincie van Keulen! Wat was er gebeurd?

We zagen reeds dat na de Haarlemse Noon met de kloosterlingen verscheidene wereldsheren Haarlem verlieten, om in den vreemden te gaan werken. Onder deze wereldsheren was ook Nicolaas Wiggers Cousebant, die de wijk nam naar Keulen. Daar trad Nicolaas, van Haarlem geboortig, in het klooster bij de Franciskanen van de Keulse provincie in het jaar 1604. De paters van die Keulse provincie schatten Nicolaas zo hoog, dat ze hem twee keer kozen tot provinciaal, in 1609-1612 en in 1619-1622. Altijd had pater Nicolaas een begrijpelijke voorliefde getoond voor zijn vaderstad, verschillende keren had hij Haarlem onder grote gevaren bezocht, - nu als provinciaal was hij in staat, voorzieningen te treffen tot een vast verblijf te Haarlem, door een pater van de

Keulse provincie uit te zenden als blijvende *missionaris* te Haarlem, en zijn opvolgers bestendigden dit plan. Als eerste missionaris kwam pater Arnoldus de Wit of de Witte, die tot zijn dood in 1652 in Haarlem bleef werken.

Pater Arnoldus de Wit vestigde zich, na enkele jaren met wisselende woonplaats, voorgoed in het Nauwe Damsteegje, nu niet meer bestaande, dus vlak achter de grote Sint Baaf, toen in protestantse handen. Daar formeerde hij een kleine parochie of (*missie*)-statie, zoals men toenmaals zei. Daar organizeerde hij met veel omzichtigheid en met behulp van de klopjes, de parochiële diensten, die soms inderhaast afgebroken moesten worden, als er gevaar dreigde, soms ook waren ze te laat en werden ze op heterdaad betrapt door de schout en zijn rakkers, het politiekorps van die dagen.

Eerlijk moet echter erkend worden, dat de protestantse onderdrukking van de katholieken te Haarlem vrij gematigd werd doorgevoerd. De gevangennemingen geschiedden soms op het drijven van de predikanten, soms ook op initiatief van de rakkers, belust op steekpenningen. Volgens een opgave van pater De Wit moest hij per jaar wel 13.000 gulden betalen!

Men moest dus met veel voorzichtigheid te werk gaan en de oefeningen moesten geheim gehouden worden. Doch al spoedig lieten de katholieke kooplui de magistraat van de stad weten, op welke dagen en uren men liever geen politietoezicht zag in de buurt van het Nauwe Damsteegje en onderstreepten hun advies met een warme hand die als een geanticipeerde boete kon gelden. Op die manier was men tenminste verzekerd, dat de godsdienstplechtigheden ongestoord voortgang konden vinden. Zeer lang hebben sommige hatelijke formaliteiten voortgeduurd. De paters moesten bijvoorbeeld bij hun komst om toelating verzoeken en opgeven wanneer en hoelang ze buiten de stad op reis wilden gaan. De katholieke geestelijken golden dus als verdachte personen! Maar als men die kleingeestige verplichtingen getrouw vervulde, kon men tamelijk wel zijn gang gaan.

Het bewijs van deze gematigde onderdrukking mogen we wellicht zien in het feit dat pater De Wit reeds in 1617 een medebroeder had als kapelaan. En in 1651 begonnen de paters van de

Keulse provincie zelfs een tweede statie, genaamd 'De 4 Heemskinderen', een brouwerij in de Helmbrekerssteeg, vlak bij de Turfmarkt aan het Spaarne.
Tot een grotere ontspanning van de relaties met de wereldlijke autoriteiten heeft zeker de rustige figuur van pater Felix Camp bijgedragen. In 1664 te Haarlem gekomen als kapelaan van het Nauwe Damsteegje, volgde hij twee jaar later pastoor Joannes Beeck, de direkte opvolger van Arnold de Wit op. Wie de toestand van de katholieken te Haarlem in de laatste helft van de 17de eeuw wil bestuderen, doet goed kennis te nemen van het leven van pater Felix Camp, want mettertijd was hij steeds meer verbonden met het katholieke leven in de gehele stad Haarlem.
Pater Felix Camp genoot het volle vertrouwen van de Keulse provincie, zoals blijkt uit de ambten die hem werden toevertrouwd. Hij was eerst instructor, dat wil zeggen de geestelijke vader van de fraters die zich op het priesterschap voorbereidden; daarna kapelaan en pastoor in het Nauwe Damsteegje, en als zodanig werd hij benoemd tot praeses van de Hollandse missie. Ook was hij enige jaren definitor, dit is een van de vier raadgevers van de provinciaal.
Pater Felix Camp genoot ook het vertrouwen van de Haarlemse geestelijke autoriteiten, die graag zijn advies inwonnen en opvolgden. Felix Camp heeft ook naam gemaakt als schrijver. In 1674 publiceerde hij te Antwerpen: *Christelycke en geestelycke handt*, bewerkt naar een boek van een medebroeder. Ook *De geestelycke trompet* (Leuven 1686) zou van zijn hand zijn. Typisch voor de studielust van pater Camp is, dat op de bibliotheek van de paterskerk op de Nieuwe Groenmarkt enkele grotere latijnse werken uit de 17de eeuw staan, waarin men de handtekening van Felix Camp kan vinden.
Men kan gerust zegen, dat bij de dood van Felix Camp in 1700 de algemene toestand van de Haarlemse katholieken dragelijk geworden was. Zij genoten de voorzichtige vrijheid die in de 18de eeuw aan de katholieken oogluikend was toegestaan, ze waren op weg naar de volle vrijheid.

DE GERMANIA INFERIOR WEER TE HAARLEM.

Inmiddels hadden de paters van de Germania Inferior, dus van de Nederlandse provincie, ook niet stil gezeten. Al betrekkelijk spoedig na de Haarlemse Noon waren ze teruggekeerd naar de plaatsen, waar ze vroeger een klooster hadden, eerst naar Bolsward en Franeker in 1619, daarna naar Gorkum in 1628, Gouda in 1633, terwijl Amsterdam en andere plaatsen volgden. Het was voor de Nederlandse paters natuurlijk een doorn in het oog, dat Haarlem bezet was door paters van de Keulse provincie. Al vóór 1643 probeerde het bestuur van de Nederlandse Provincie via de Congregatio de Propaganda fide de Duitse paters weg te krijgen uit Haarlem, en zelf de parochie van het Damsteegje te bezetten. De Congregatie de Propag. fide antwoordde echter, dat het beter was, geen verandering aan te brengen in de toestand van Haarlem, om ergernis en onenigheid te voorkomen. Toch bleef de Germania Inferior hun aanspraken op Haarlem verdedigen. Zij kreeg onverwachte steun in het verlangen van Hendrik van Alckemade tot Bredero. Deze heer leefde niet gebrouilleerd met de paters van de Duitse provincie, integendeel: hij behoorde niet alleen tot de statie van het Damsteegje, hij bekleedde zelfs een eervolle funktie in die parochie, nl. die van kloostervoogd, dat wil zeggen, de man die toezicht moest houden op de financiën van de paters. Zijn eigenlijk bezwaar zette hij in een brief van 1658 vrijmoedig uiteen aan de provinciaal van de Keulse provincie. Hij verlangde nl. 'een bequam presentabelen persoon, jong of middelmatig van jaeren, *aen wie onse Nederlandsche tale ofte spraecke eijgen was,* tgeen ons tot noch toe gemanqueerd heeft'. De Duitse paters zelf vermoedden echter, dat Hendrik van Alckemade tot Brederode ook onderhandelde met de Nederlandse provinciaal. Indien dit vermoeden juist was, hebben zijn bemoeiingen toch geen sukses gehad. Pas veel later had de Nederlandse missie-overste, pater Jozef de Longas, gesteund door de apostolisch vicaris, Joannes Neercassel, sukses, maar niet vanwege de vermeende rechten op Haarlem. Neercassel steunde op deze drie aannemelijke bezwaren: de Keulse paters waren niet voldoende op de hoogte van de Nederlandse taal, de liefde en eensgezindheid werd niet voldoende gewaarborgd, en het zou gemakkelijker zijn, indien de apostolische

vicaris slechts met één provinciaal te onderhandelen had.
In 1753 kwam de eerste pater van de Germania Inferior, Arnoldus Roos, zelf een Haarlemmer van geboorte, naar het Nauwe Damsteegje als kapelaan. Het jaar daarop werd pater Roos daar pastoor. De wacht was afgelost, zonder aanmerkelijke verandering ging het parochiële leven door.
De Keulse paters bleven echter nog in de statie van De vier Heemskinderen, doch in 1818 gaven ze uit eigen beweging ook deze statie op. De statie bleek echter niet rendabel en werd in 1851 geheel opgeheven.
Al met al moeten wij toch erkennen, dat het naïeve initiatief van de brave Nicolaas Wiggers Cousebant vruchtbaar geweest is. De Keulse paters hebben in Haarlem zegenrijk gewerkt. Zij hebben in zeer moeilijke omstandigheden de Franciskaanse traditie onderhouden en vooral honderden Haarlemse burgers voor het katholieke geloof bewaard. Hiervoor zijn wij hun grote dank verschuldigd.

Een hoogtepunt, duidelijk voorteken van de volle vrijheid, was de bouw van de Sint-Antoniuskerk op de Nieuwe Groenmarkt in 1844, de rechtstreekse voortzetting van de missie-statie in het Nauwe Damsteegje. De knusse paterskerk van Haarlem was geboren!
De bouwpastoor, pater Nicasius Preier, was echter te stoutmoedig: hij bestond het, om zonder het vereiste verlof *eerbiedig* aan te vragen de nieuwe klokken in 1844 te luiden. Deze paapse stoutigheid moest hij bezuren met het verlies van zijn pastoraat. Begin 1845 werd hij verplaatst. Maar het élan van de opbloei van de Nederlandse kerk was niet meer te stuiten, ook niet in het 'stijve' Haarlem. In 1853 volgde de oprichting van de Nederlandse kerkprovincie met vijf kersverse bisdommen, waaronder ook het bisdom Haarlem! De volle vrijheid was eindelijk bereikt.
De geschiedenis van de Sint-Antoniusparochie werd voor enkele jaren reeds beschreven. In 1902 kreeg zij een zusterparochie in de Heilig-Hartparochie aan de Kleverparkweg, ook bediend door de minderbroeders. Merkwaardig is echter, dat alleen de Sint-Antoniuskerk 'de paterskerk' wordt genoemd.

Ten slotte wijzen we op een feit in de werkzaamheden van onze paters te Haarlem, zo kenmerkend voor de moderne tijd, nl. de specializatie van de verschillende aktiviteiten. Bepaalde werkzaamheden die de Franciskaanse kapelaans vroeger er ook nog bij moesten doen, werden mettertijd te veelomvattend en groeiden uit tot zelfstandige eenheden met een eigen staf van personeel. Iedere Haarlemmer dient ze te kennen: het Sint-Franciscusliefdewerk in de stad en in Schoten was chronologisch het eerst. Daarna volgde de Derde-Ordeverenigingen van de paterskerk en van het Kleverpark, en daarna, ongeveer gelijktijdig, De open deur en de godsdienstlessen. Steeds duidelijker komt het advies van de minderbroedersorde naar voren: In sanctitate et doctrina, In zielzorg en in onderricht.

STERFAKTEN VAN RELIGIEUSEN VAN (GESUPPRIMEERDE) FRANCISCAANSE KLOOSTERS TE ROERMOND

voorkomende in de sterfregisters aldaar

DOOR JAN VERZIJL

† 6, begr. 7.8.1785. Op heden, Zondag den 7 Augustus 1785 is het lichaam van Maria Clara Amvalderen Religieuse van het gesupprimeert klooster der Clarissen alhier, begraven op den algemeynen kerkhof achter de Capelle van Onse Lieve Vrouwe in 't Zand, overleden den 6 deses morgens ontrent half twalf en heb ik dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 17, begr. 19.1.1787. Op heden Vrijdag den 19 Januarius 1787 is het lichaem van Maria Agnes Knippenbergh Religieuse van het hier te Ruremonde gesupprimeert klooster de Godts-weerdt genoemt, begraven op den algemeynen kerkhof deser parochie, overleden den 17 deses ten 12 ure s'noens en heb ik dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 25, begr. 26.11.1787. Op heden maendag den 26 november 1787 is het lichaem van Angelina Essers Religieuse van het klooster der penitenten Recollectinen hier te Ruremonde gesupprimeerd, begraven op den algemeynen kerkhof deser parochie, overleden den 25 deses ontrent 9 ure en heb ik dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 31.10, begr. 2.11.1788. Op heden Zondag den 2 november 1788 is het lichaem van Anna Maria Hacken, in haer leven laike suster van het gesupprimeert klooster de Godtsweerdt genoemt, begraven op de algemeynen kerkhof deser parochie, overleden den 31 October deses jaers quartier voor twalf s'nachts en heb ik dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 27, begr. 30.12.1788. Op heden dinsdag den 30 december 1788 is het lichaem van de Weerdige Moeder Abdisse Collete Maria Helena Homus [1]), in haer leven overste van 't klooster der Religieusen Clarissen hier te Ruremonde gesupprimeert, begraven op den algemeynen kerkhof deser parochie, overleden den 27 deses ontrent 7 ure savonts en heb ik dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 19, begr. 21.4.1790. Cornelia Jochams monasterii dicti insula Dei hic Ruraemundae suppressi soror conversa, praevie sanctissimis sacramentis munita, animam Deo reddidit et sepelitur 21ma hujus in caemiterio Begginagii.

† 23, begr. 24.12.1790. 23tia Decembris 1790. Soror Antonia, nata Maria Gertrudis Frisch, conventus Clarissarum hic Ruraemundae suppressi Religiosa, praevie de meo consensu a fratre minorum munita sanctissimis sacramentis, animam Deo reddidit et sepelitur 24ta hujus apud fratres minores.

De Mandato supremi consilii rursum in forma sequenti.

† 5, begr. 6.2.1792. Op heden Maendag den 6 februarius 1792 is het lichaem van Barbara Simons, leekesuster van het gesupprimeert klooster der Penitenten, begraven op den algemeynen kerkhof deser Parochie, overleden den 5 deses ten 4 ure namiddag en heb ik dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 21, begr. 23.2.1792. Op heden Donderdag den 23 februarius 1792 is het lichaem van de Eerweerdige Religieus Maria Anna Luytgens [2]), gewesene overste der alhier gesupprimeerde penitenten Recollectinen, begraven op den algemeynen kerkhof deser parochie, overleden den 21 deses ten half twelf ure voor noen en hebbe dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 1, begr. 3.4.1792. Op heden dinsdag den 3 April 1792 is het lichaem van Philippina D'Oldecop in haer leven Religieus der alhier gesupprimeerde penitenten recollectinen, begraven op den algemeynen kerkhof deser Parochie, overleden den 1 deses ten een ure namiddag en heb ik dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 6, begr. 8.2.1793. Op heden Vrijdag den 8 februarius 1793 is het lichaem van Sophia Pijpers, suster der alhier gesupprimeerde Clarissen, begraven op den kerkhof der Eerw. paters minderbroeders, overleden den 6 deses ontrent 3 ure smorgens en heb ik dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 14, begr. 16.9.1793. Op heden maendag den 16 September 1793 is het lichaem van Aldegondis Dickhoff, Religieus van het alhier gesupprimeert klooster der Arme Clarissen, begraeven op den algemeynen kerckhof deser Parochie, overleden den 14 deses ten 8 ure savonts en heb ik dese getekent.

A. Van den Steenwegh, Canonick en Pastor.

† 18, begr. 20.11.1796. Op heden Sondag den 20 november 1796 is het lichaem van Caecilia Jorissen, gesupprimeerde religieus uijt het clooster der godtswert, begraeven op den algemeijnen kerckhof deser parochie, overleden den 18 deser ten vier uere smorgens en heb ik dese geteeckent.

J. Matthei, Canonick en pastor.

† 4, begr. 6.3.1797. Op heden maendag den 6 Meert 1797 is het lichaem van Rosa Geurts, gesupprimeerde religieuse uijt het clooster der arme clarissen, begraeve op den algemeynen kerckhof deser parochie, overleden den 4 deser ten vijf uere s'morgens in den ouderdom van 62 jaeren en heb ick dese geteeckent.

J. Matthei, Canonick en pastor.

[1] Maria Helena Homus, ged. Venlo 25 Mei 1712, trad in 1733 in de orde der Arme Clarissen te Roermond van welk klooster zij 13 jaar abdis en 5 jaar jubilarisse was; haar kloosternaam was Colleta. † Roermond 27 Dec. 1788 als dochter van Hermanus Homus en Anna Maria Stevens.
Zie: N.N.B. Woordenboek VIII (1930), kol. 804. Haar bidprentje verzameling Bidprentjes Rijksarchief in Limburg. J. Verzijl, Genealogie Homus.

[2] Maria Anna Luytgens, ged. Roermond 16 Febr. 1714, † aldaar 21 Febr. 1792, dochter van Petrus en Maria Adriana Janssens, was de laatste overste van het klooster der Penitenten-Recollectinen.

MINDERBROEDERS EN ANNUNTIATEN

DOOR N. WIJNGAARDS

Op de bibliotheek van de zusters Annuntiaten te Tienen berust een handschrift no. B 26. Het heeft geen titel en bevat de levens van een aantal zusters Annuntiaten van het oude moederhuis te Leuven. Tienen is nu het moederhuis. Het handschrift is herschreven in 1720 door Sr. Benedicta Batkin, maar de tekst is van het midden der zeventiende eeuw, van de zusters Catharina Cappellemans en Magdalena Leunkenss. Zoals bekend, waren de relaties tussen de Minderbroeders en de Annuntiaten zeer sterk. Ook in dit handschrift komen namen voor van Minderbroeders. Wij geven hier enkele fragmenten.

p. 10

..sij (Suster Geertrudis Griffier) was niet schoon van aensicht, maer doen sij in haer uijtterste was, soo gaf haer aensicht claere stralen schoon blinckende van haer.

Dit heeft gesien den Eerwaerdigen *pater gardiaan, pater Arnoldus Isca,* die haer het heijligh olie gaf, ende haer het sweedt, met sijnen neusdoeck af was droogende ende hij was seggende: Ick sal dit sweedt wel bewaren, het is voor mij eenen costelijcken schadt: sijn Eerw. heeft groote opinie van haere heijligheijt gehadt.

Sij lach een poose tijts voor haere doodt, al oft sij geheel ontgeest hadde geweest, als sij wederom tot haer selven quaemp, soo seijde pater gardiaen tot haer, ick meijnde dat gij wech waert; sij seijde het is noch wat uijtgestelt.

Dese dingen hebben gesien alle de Religieusen, die aen haer bedt quaemen, want dick-wils daer naer wast een spreck-wort in ons clooster: Maer hoe schoon was het aensicht van suster geertrudis blinckende.

p. 106

..De speel-lieden ende Musiciens van sijn hoogh-heijt, sijn ins-

gelijkx van Brussel, van selfs met groote devotie gekomen, ende hebben in dese acte (Zuster Catharina Daneels werd gekleed) willen sijn ende een solemneel Misse singen.
Ontrent desen tijt sijnder oock aen Catharina veule geluckbiedingen, van diversche persoonen gekomen, die hun met haer in den heere verblijden.
Een alleen sal ick al-hier stellen, ende die van *den Eerw. pater Nicolaus Wiggers* provinciael van de minder-broeders.
Beminde in den heere,
nu ist bij naer den dagh, den verwachten dagh, den geluckigen dagh, in den welcken gij u selven teene-mael aen die goddelijcke Maiesteijt sult over-geven, ende opdragen:
och; oft het u ende mij gegeven waer, vol-comentlijck te riecken, ende te smaecken, dien reuck ende smaeck, die voor sijn goddelijck aen-schijn, dese brandt-oefferande sal mede-brengen.
Gij verstaet eenighsins wel dit met mij, beter verstaent de heijligen engelen, die altemael met uwe Eerweerdige oversten sullen selfs dese brandt-offerande op-vueren, ende voor het aenschijn van sijne Maiesteijt presenteren:
Alderbest verstaet het godt den al-mogenden heere, selfs, die daerom tot recompense ende vergeldinge niet en sal ophouden u hier met alle sijne goddelijcke gaven te voorcomen, tot dat hij naermaels u sal gegeven hebben, niet alleen met de glorieuse engelen te sitten, maer hem selfs, soo groot, soo goet, soo volmaeckt als hij inder eeuwigheijt der eeuwigheden te besitten.
Maer van dese materie en wil ick niet veul voeren, opdat gij bij avonture niet en seght met sinte Peeter: heer het is goet hier te wesen, laet ons hier maecken onse woon-stede: de doorne croon, het cruijs, de dagelijcksche doodt moet voorgaen; den roosen crans, de hemelsche glorie, het eeuwigh leven, de welcke u ende mij belooft sijn, sullen ons naer-maels volgen: soo veul 't overvloediger ende genoegelijcker, soo wij in het voorgaende, ons beter sullen ons beter in dit leven geoeffent hebben.
Niet te min getrouw is uwen beminden bruijdegom, die bij u sal geduerighlyck blijven, selfs u cruijs helpen dragen, ende met sijn eijgen handt verlichten.
Comt in mijnen hof, (seijt hij) Mijne suster, mijne bruijdt: Ick

hebbe afgemaeijt mijn mirrhe, met mijne specerijen.
Wel te recht heeft hij afgemaeijt vooral namentlijck de mirrhe: wat ick hier mede meijne, verstaet gij wel.
Al soo segh ick met den heijligen patriarch Joseph. alleen wilt mijns wesen gedachtigh. als het u met uwen bruijdegom wel is, ende noch beter wesen sal, ende doet met mij bermhertigheijt, dat gij hem oock mijne siele recommandeert.

DE CLARISSEN IN NEDERLAND

DOOR P. CUNIBERTUS SLOOTS O.F.M.

Een speciale studie over de Clarissen in Nederland is nog niet gemaakt. Toch zou het onderwerp een aantrekkelijke zijn. Materiaal schijnt in overvloed aanwezig.
Ten einde anderen te laten profiteren van de gegevens, die ons ter beschikking staan, zullen wij die hier successievelijk publiceren.

DE CLARISSEN TE DELFT

1415

In een handschrift van het jaar 1415, waarin de naam van het Clarissenklooster ons het eerst voorkwam, heet het: „tsinte Claren der oerden van penitencien int Oesteynde binnen Delf". Zes jaren later had er reeds verandering plaats gegrepen, want in een handschrift van 1421 wordt het genoemd: „het convent der armer zusteren van sinte Augustinus regel, diemen hiet tsinte Claren binnen der stede Delff". Het was niet de laatste verandering, want toen in het jaar 1483 het Brielse klooster bevolkt moest worden met Klarissen „juxta primaevam institutionem ejusdem Ordinis in monasterio Sancti Damiani prope Assisium", toen werd het Delftse convent aangewezen als het gesticht, waaruit men die zusters zou mogen nemen. Het was dus, Wadding zegt in 1475 tot die levenswijze overgegaan.
Eenige vermaardheid dankte dit convent in den tijd, waarin het bloeide, aan de wondervolle genezing van een zijner nonnen ten gevolge van de voorbede, door hare zusters tot de heilige Maagd gericht, welker beeld in de kapel van O. L. Vrouw van de zeven Weeën in de oude kerk hing, benevens de openbaringen en de verschijningen, waarmede de herstelde zuster begiftigd werd. Maar meer vermaard is het daardoor geworden, dat Petrus van Sluipwijk, die om kennis, godsvrucht en predik-ijver geroemd wordt in de zestiende eeuw, er Pater was.

Zie Boitet, Beschr. van Delft blzz. 153, 384, 669. v. Heusden, Hist. Episc. Ultr. 409. Val. Andreae p. 762. R. C. H. Römer. Geschiedkundig overzigt van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland (Leiden, 1854) I blzz. 516-517.

1415 October 27.
Jacop Mathijsz. verkoopt aan de zusters van St. Clara te Delft de helft van 16 morgen land met huis, gelegen in Vlaerdinger Wout in Spaelant.
Int jaer ons Heeren dusent vierhondert ende vijftien op sinte Symon ende Judas der heilige apostelen avond.
S. W. A. Drossaers, De Archieven van de Delftsche Statenkloosters ('s Gravenhage 1906) blz. 364 nr. 19. Afgedrukt in Haarlemse Bijdragen 51 (1933-1934) blzz. 405-406.

1421 Maart 8.
Alaert van der Steech, priester, cureit van onser Vrouwen parochie te Delff, verkoopt aan de zusters van St. Clara aldaar een rente van 10 schellingen Hollandsch jaarlijks.
Opten achtsten dach in Maerte int jaer ons Heeren dusent vierhondert ende een en twintich.
Drossaers a. w. blz. 365 nr. 24. Afgedrukt in Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 406-407.

1426 November 19.
Jacop Mathijsz. verkoopt aan het klooster St. Agniet te Delff, de helft van 16 morgen land met huis, gelegen in Vlaerdinger Wout en in Spaelant, waarvan ook de andere helft eigendom der zusters is.
Op sinte Lijsbetten dach int jair ons Heeren dusent vierhondert ses ende twintich.
Drossaers a.w. blz. 306 nr. 28.

1439 Maart 21.
Schepenen in Delff oorkonden, dat heer Geryt van den Zijl, ridder, Dirc van Tol, jonkvrouw Badelou van den Zijl en jonkvrouw

Lijsbet van Oesterwijck hebben verkocht aan het klooster van St. Clara 3 morgen $1^{1}/_{2}$ hont poortland.
Int jair ons Heeren dusent vierhondert negen ende twintich tsDinxdages na Sinte Geertruden dach.
Drossaers a.w. blz. 367 nr. 32.

1430 Maart 21.
Schepenen in Delff oorkonden, dat heer Geryt van den Zijl, ridder, Dirc van Tol, jonkvrouw Badelou van den Zijl en jonkvrouw Lijsber van Oosterwijck hebben verkocht aan het klooster van St. Clara 4 morgen 25 gaarden poortland.
Int jair ons Heeren dusent vierhondert negen ende twintich tsDinxdages na sinte Geertruden dach.
Drossaers a.w. blz. 367 nr. 33. Afgedrukt in Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 407-408.

1475 April 10.
Delfi, quod ... pulchrum oppidum est, domus erat sororum Tertii Ordinis, sub titulo s.Mariae de Nazareth, quae dum sub praedicto Instituto religiose annis aliquot vixerunt, suasque vires probarunt absque votorum emissione, hoc anno petierunt a Pontifice, ut liceret eis vivere juxta primaevam D. Clarae institutionem sub perpetua clausura ad instar Monialium Monasterii s. Damiani prope Assisium, sub obedientia Fratrum Regularis Observantiae. Exauditae sunt hoc anno IV Idus Aprillis.
Wadding, Annales[2], XIV, an. 1475, n. 45. Citeert: Lib. 68, fol. 169.

1475 April 10.
Sixtus IV gelast de abt van Mariënweerd, de proost van Sint Jan te Utrecht en de Utrechtse officiaal op verzoek van de zusters van het klooster Nazareth te Delft, deze te machtigen om van de Derde Orde over te gaan naar de Orde der Clarissen en met alle hiertoe behorende rechten te voorzien.
Ut inter eterne, Dat. Rome apud S. Petrum, anno etc. 1475, IV Id. Aprilis, anna quarto-Reg. Later.. Vol. 745 fol. 196v.-198v. Gisbert Brom, Archivalia in Italië, ('s Gravenhage 1908-1909) I^{II} nr. 1714. Bullarium Franciscanum III (Quaracchi 1940) nr. 688.

De bulle werd afgedrukt in Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 408-411.

1479 Mei 25.
Delphis in Hollandia, Trajectens. dioec. Monialibus Clarissis, quae in monasterio s.Mariae de Nazareth, paulo ante, Instituto Tertii Ordinis sancti Francisci relicto, Regulam Divae Clarae admiserant, summus Pontifex rescripsit: *Vacantibus* etc. et executorila diploma pro litteris praefatis expedivit: *Hodie nonnulla* etc. VIII Kalendas Junii.
Wadding, Annales, XIV, ad ann. 1478, blz. 219 (supplementum P. Antonii Melissani de Maero), Citeert Haroldus ad ann. 1475, n. 16. Petrus de Alva y Astorga (Indiculus Bull., Romae 1655, II, p. 89, nr. 23 et 24) geeft de documenten op als aanwezig in *Vatic.* Zie ook Bullarium Franciscanum a.w. III nr. 1168, Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 376-377.

1481 Mei 28.
Pauselijk schrijven, waarin aan de zusters verlof wordt gegeven een van de haren tot abdis te kiezen.
Haarlemse Bijdragen t.a.p. blz. 377.

1482.
In het protocol van notaris Floris Tzwijnnen zijn onder meer opgenomen drie gehele registers van stukken betreffende de clausuur van het Clarissenklooster Nazareth te Delft en twee processen gevoerd voor de bisschoppelijk officiaal en voor een pauselijke commissaris.
Dit protocol is nr. 20 van de Catalogus van het archief van de stad Utrecht door S. Muller. Zie Mr. S. Muller Fz. Regesten van het archief der stad Utrecht (Utrecht 1896) blz. VII.

1482 April.
Johannes de Witte, kanunnik van Sint Pieter en officiaal van de bisschop, ten dezen gecommitteerd, doet voor de tweede maal, tegen 10 April, alle belanghebbenden oproepen, om de professie te horen van de nonnen van het Clarissenklooster te Delft, haar

in de clausuur te zien opnemen en een van haar na de professie tot abdis te zien benoemen.
Min. - Inv. nr. 20 II blz. 53. Muller Fz; a.w. nr. 1059.

1482 April 10.
De procureur van het Clarissenklooster Sint Maria in Nazareth te Delft verzoekt Johannes de Witte, officiaal van de bisschop, ten dezen gecommitteerd, over te gaan tot de formaliteiten, in nr. 1059 opgenoemd, en de visitatie van het klooster op te dragen aan de vicarius van de Minderbroeders in de provincie Keulen, zolang deze zich houdt aan de overeenkomst, tussen de Observanten van die provincie en de kloosterzusters door tussenkomst van de magistraat van Delft gesloten, en anders aan de conservatoren van de privileges van het klooster.
Min.-Inv. nr. 20 II blz. 53. Muller a.w. nr. 1060.

1482 April 10?
(De officiaal van de bisschop, ten dezen gecommitteerd) verklaart aan het in nr. 1060 uitgedrukt verlangen van de nonnen van het Clarissenklooster S. Maria in Nazareth te Delft te willen voldoen.
Min.-Inv. nr. 20 II blz. 54.
N.B. Onderaan aantekening van de stemmen door elke non uitgebracht bij de keuze van een abdis en van de andere bestuurders van het klooster. Muller a.w. nr. 1061.

1482 April 10.
Johannes de Witte, kanunnik van Sint Pieter en officiaal van de bisschop legt, bij ontstentenis van zijn collega Johannes Nijs, proost en aartsdiaken van Sint Jan, de pauselijke bul ten uitvoer, waarbij de oprichting van het Clarissenklooster Sint Maria in Nazareth te Delft werd goedgekeurd, neemt de professie van de nonnen aan, spreekt over haar de clausuur uit, doet een abdis en biechtvader verkiezen en stelt haar onder toezicht van de vicarius der Minderbroeders in de Keulse provincie.
Min.-Inv. nr. 20 II blz. 61. Muller a.w. nr. 1062. Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 377-378.

1482 April 10.
Register van akten, opgemaakt van de rechtshandelingen in het proces van oprichting en inclusie van het Clarissenklooster St. Maria in Nazareth te Delft, gevoerd voor de officiaal van de bisschop.
Min.-Inv. nr. 20 II blz. 55. Zie Muller a.w. nr. 1058.

1483 April 26.
Hertogin Margarithe, weduwe van Karel van Bourgondië, kreeg verlof om te Brielle een Clarissenklooster te stichten . . . . et abbatissam ac primas disciplinae magistras illuc transferendi „uit Delft".
Wadding Annales[2] XIV ad adn., 1483 nr. 58. Bullarium Franciscanum a.w. III nr. 1732. Haarlemse Bijdragen t.a.p. blz. 380.

(1485 September 12).
Vergunning voor het Clarissenklooster te Delft vier bejaarde vrouwen buiten de clausuur te laten rondgaan, die voor de nodige levensmiddelen en kleding zorgen.
Indice nr. 316 i.v. Trajectensis vermeldt: Abbatissa et conventus monasterii S. Clarae ordinis ejusdem oppidi Delfensis Trajectensis diocesis. Indultum deputandi quator matronas extra clausuram dicti monasterii ad effectum eis subministrandi victum et necessarium vestitum. Ad perpetuam.
Reg. Later. Innocentii VIII, tom. IV an. II f. 201 (ontbreekt).
Brom a.w. nr. 1765. Haarlemse Bijdragen t.a.p. blz. 379.

1486.
Invenio hoc anno (1486) in regesto Pontificio mentionem . . . . monasterii S. Clarae Delfensis, dioec. Traject., cuius servitio extra clausuram Innocentius quatuor deputavit matronas honestas, aetate graves.
Wadding, Annales[2], XIV, ad. an. 1486, nr. 37.

1488.
Mentio hoc anno occurrit Monasterii Beatae Mariae in Nazareth oppidi Delfen. Ordinis S. Clarae, dioecesis Trajectensis, cujus Mo-

nialibus conceditur, ut si Fratres de Observantia Provinciae Coloniae earum regimini intendere nollent, possent alii Provinciae se subjicere, et confessorem eligere. Lib. 70, fol. 175.
Wadding, Annales an. 1488, nr. 40.

1489 Augustus 3.
Zuster Mary, abdis en gemeen convent van het klooster van Onze Lieve Vrouw in Nazareth te Delft van de Orde van St. Clara verkopen aan Cornelis van Andel Ghijsbrechtsz. een rente van 20 stuivers jaarlijks.
Drossaers a.w. blz. 206 nr. 365.

1491 April 14.
Pro fratribus Provinciae Coloniae et monialibus Beatae Mariae de Nazareth Delphen. *Humilibus* 18 Kal. Maii. Ex regesto Vatic.
Petrus de Alva et Astorge a.w. 1655 II p. 115 nr. 10.

1491 April 24.
Pro monasterio S. Clarae de Nazareth Delphen. in Hollandia. Exhibita siquidem 8 Kal. Maii. Vatic.
Petrus de Alva y Astorga a.w. II p. 117 nr. 36.

1492 Maart 1.
Lis inter Fratres et monasterium monialium B. Mariae de Nazareth oppidi Delphen. in Olandia *Humilibus*., Kalendas Martii. Vatic.
Petrus de Alva y Astorga. a.w. II p. 117, nr. 29.

1495 April 2.
Herman de Lochorts, Deken van het capittel van den heiligen Salvator en Anthonius de Pott beyde licentiaaten of rechtsgeleerde in der hooftkerke van Utrecht cannoniken ontvingen opdracht uit het Clarissenklooster te Delft drie à vier religieuzen „van hetzelver order en gebiet. . . . in de geestelijke discipline, tucht en onderhoudinge hervaaren" te zenden naar Amsterdam en „eene uit deze door een apostelyke gesach tot abdis zoude verkiezen".

Haarlemse Bijdragen t.a.p. blz. 380. De Godsdienstvriend 82 (1859) blz. 189.

1505 Mei 27.
Julius II benoemt drie executeurs, om de regeling en de statuten, waarbij het Clarissenklooster Nazareth te Delft van onderhorigheid aan de Minderbroeders Observanten is ontheven, goed te keuren.
Hiis que pro ... Dat. Rome apud S. Petrum, anno etc. 1505, VI Kl. Junii, anno secundo. - Reg. Later. Vol. 1166 f. 281-282v. Brom, a.w. nr. 1867.

1506 November 14.
Anno D. 1506 obiit in monasterio Clarissarum oppidi de Delft Ven. P. fr. Joannes de Marbusio earundem confessor, qui fuit Trudone, Ziriksae et in isto loco tempore reformandi conventus pius guardianus, sepultus quoque ante sinistrum cornu summi altaris dicti monasterii.
Necrologium van de Minderbroederskloosters te Maastricht en te Lichtenberg, afgedrukt in Publications de Limbourg 1950-1951 blzz. 273-335 ad d. Vgl. Haarlemse Bijdragen t.a.p. blz. 384. De Godsdienstvriend 83 (1859) blz. 303.

1510.
Genas wonderbaar zuster Anna van Ilpendam.
Zie Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 381-382. Het feit is opgetekend bij verschillende schrijvers, die hun gegevens geput hebben uit: Michaëlis Vosmeri diva Virgo et Crux salutaris Delfica. Sive de admirandis, quae Dei Genitricis Virginis Mariae et Crucis salutaris beneficio ad antiquum Delfi Hollandiae templum contigerunt. Libellus postumus. Coloniae Agrippinae, apud Bernardum Gualtherum, Anno M.DC.XXIX. Zie Ons Geestelijk Erf 5 (1931) blzz. 212-247.

1517 Augustus 24.
Philips van Bourgondië schrijft aan de „religiosen mater ende convent van den sustercloosters van Sunter Claren orden aen den

Verwerdyck bynnen Delft.... bevelende, dat (men) Lysbeth Peter van Wettens dochter.... (zou) ontfangen bynnen uwen cloostere.
Uittreksel uit een register van de akten van voordracht van personen voor een prove in de kloosters van het bisdom krachtens het recht van de „primariae preces", berustende in het Rijksarchief te Utrecht. Catalogus van het archief der bisschoppen van Utrecht N. 258. Zie Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 383, 412.

1530.
overleed een begenadigde zuster Anna Jacobs.
Volgens een hs. in het provinciaal archief O.F.M. te Weert. Zie Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 382-383.

1536.
Dirk Spangert, priester deed in zijn testament schrijven „mede t'convent van sinte Clare binnen Delf sal hebben gelycke twintich ponden".
Römer a.w. I blzz. 516-517, die citeert hs. Beschrijving der Abdij Leeuwenhorst.

1540 Maart 31.
testeerden Ant. de Lalaing, graaf van Hoochstraten, en zijn vrouw Elis. van Culemburg: „Item nous voulons aux religieuses Clarisses.... en ville de Delft.... aulmosnes estre distribuees a la discretion de noz testamenteurs cy apres denommez".
Zie Gelre, Bijdragen en Mededelingen IX (1906) blz. 223.

1555 December 9.
stierf Elisabeth van Culemborch, weduwe van Ant. de Lalaing, graaf van Hoochstraten. In haar testament schreef zij: „ick legatere.... den Clarissen te Delft.... oic twintich (rins)guldenen eens".
Gelre a.w. blz. 259.

1566 (1567)-
Een corte deductie van(den) aanvanck van(de) predicatie van(de) nieuwe religie en(de) ghereprobeerde secte en(de) van(den) oproer

en(de) t' breecken van(de) beelden daeruyt ghevolcht in den jaere 1567 (1566) alhier (Delft) gheschiet.
Hs. in gemeentearchief te Delft, uitgegeven in Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht deel 45 blzz. 208-250.

1567.
Informatie by den schout van Delft genomen, ende aen Schepenen over-gelevert op Allerheylighen-dagh anno 1567, raeckende de Beelde-stormery aldaer des jaers te vooren / ende wel voornamelijck de tweede / die door de Wijven der selver Stadt / in 'tConvent der Franciscanen ofte Minderbroeders was bedreven; zijnde relatyf tot het geen desen aengaende in de Beschrijvinge van Delft wert verhaelt pag. 341 en 415. Gedruckt tot Delft an(no) 1677.
W. P. C. Knuttel, Catalogus van Pamflettenverzameling deel II, 2e stuk, nr. 11558a. Een exemplaar op de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

1567/1568.
Het stadsbestuur „betaelt 't convent van St. Claren bij ordonnantie van burgemeesteren tot subsidie ende alimentatie van tselve convent in handen van Jannetgen die buytensuster in t' zelve convent 100 L."
Gemeentearchief Delft. Thesauriersrekeningen 1567/1568.

1568/1569.
6 Aug. betaelt Mr. Willem van Cryp pensionaris voor een reis gedaan 10 Mei tot Loven cm te solliciteeren aan den Commissaris van de minnebroeders voor den pater van St. Clara en andere zaken.
Gemeentearchief Delft. Thesauriersrekeningen 1568/1569.

1569 Maart 6.
„6 Maart 1569 betaelt aan schuithuur 19 sch. die broeder Pieter Slupick, pater van Sinte Claren gevoert heeft door versouck van burgemeesteren opte Delftsche haven omme aldair die gemeente vermaninge te doen van heuren nyeuwen pastoor".
Gemeentearchief Delft. Thesauriersrekeningen 1568/1569.

1572.

Frater Florentius van Leiden, Minister (Provinciaal) van de orde der Minderbroeders van de Nederlandsche provincie aan de Eerwaarde Pater Adrianus Hugardius, Gardiaan te Delft,

Heil!

Hiermede draag ik aan uw vaderlijke zorgen op, dat gij de zusters van Sint Clara, die om hun geloof uit den Briel verbannen en op weg naar Delft zijn, voorziet van een plaats geschikt tot naleving van hun ordesregel; gij zult aan de Moeders Abdissen van deze orde bevelen, dat zij, die zusters, 'tzij uit den Briel 'tzij uit Veer verdreven, door uw beschikking voor hun klooster bestemd, op heilige gehoorzaamheid opnemen en helpen; en ik stel u aan als mijn vertgenwoordiger met algehele volmacht over voornoemde bannelingen; mochten er onder hen zijn met wereldlijke kleederen, dat zij dan door uw gezag gedwongen worden dadelijk zich in 't klooster te begeven.

Gegeven te Mechelen op Hemelvaartsdag van het jaar 1572.

Frater Florentius van Leiden.

Vgl. (Boitet), Beschrijving der stadt Delft (Delft 1723) blz. 344.
Gepubliceerd door A. v. P. in De Bourdon VII (24 jan. 1931).

1573.

Vier zusters Clarissen vertelden hun wedervaren op 26 Mei 1573, toen zij in het Clarissenklooster te Antwerpen ondervraagd werden. Studiën en Bijdragen op het gebied der historische theologie III (1876) blzz. 185-189. Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 390-391.

1573.

„betaelt d'abdis van St. Claeren voor haer ende eenige harer medesusteren in Junio 1573 omme te vertrecken uuyt Delft tot reysgelt XVIII L. viii s.

Gemeentearchief Delft, Thesauriersrekeningen 1573/1574. fol. 66.

1573.

Petrus Slupick O.F.M. was een Franciscaner monnik en een man van een bijzonder godtvruchtigheit; zijn ouders woonden voor dezen in 't dorp Slupick by der Goude, maar sommige willen dat

hij te Delft geboren is. Althans, dit is zeker, dat hij hier lange jaaren het ampt van biechtvader bij de nonnen van St. Clara bedient heeft. Hij was een groot man en onvermoeit predikant, en zoo men zegt, heeft hij alleen in Delft en Delfland over de 6000 leerredens gedaan, en wierd in verwarde tijden gebannen, wanneer hij naar Haarlem vlugte, alwaar hij het zelve ampt noch eenige jaaren bij de Clarissen heeft bekleet, tot dat hij van hier naar een beter leven verhuisde. Hij heeft eenige geestelijke boekjes uitgegeven, als: Praxin spiritualem Orationis Dominicae, qua agitur de Sacramentis, quotidiana penitentia, de VII Horis, aliisque ad Orationem pertinentibus. Antv. 1561. De geestelyke betrachting van het gebed des Heeren is van hem in 't nederduits ook in 't ligt gegeven, en te Delft in den jaare 1557 gedrukt.
(Boitet). Beschrijving van de stad Delft a.w., blz. 660. Vergelijk, S. Dirks O.F.M. Histoire littéraire et bibliographique. Antwerpen (1885), blz. 90.

(1573?)
De Clarissen ,van Delft, ten getale van 60 namen de wijk, enige naar Antwerpen, de overige naar Mechelen en andere steden. Onder de vluchtelingen bevond zich Zr. Cordula Hanewijck, die bij de Clarissen te Antwerpen overleed en wellicht ook Zr. Clara van Dieve, die in 1581 als abdis der Delftse zusters te Bergen in Henegouwen aankwam.
S. Schoutens O.F.M. Geschiedenis van het voormalig klooster der arme Claren te Antwerpen. Antwerpen, 1900 blzz. 52, 76, 86. Zie ook blzz. 67, 77, 78. Volgens Analectes pour servir.... Belgique XV blz. 206 gingen de Zusters 23 april 1573 in ballingschap.

1576.
In 1576 vestigden de Clarissen van Brielle zich te Keulen en ontvingen o.a. de gevluchte Clarissen uit Delft.
Wadding, Annales Minorum XXI p. 69.

1578 Mei 7.
Op huyden den 7 Mei 1578 heeft Hendrik Aerts linnewever van

Schoonhoven, wonende in St. Claren van mijne Heeren die Burgemeesteren gehuijrd den binnenthuyn van denselven convente daarinne begrepen de vijver voor dit tegenwoordige jaar 1578 ende dat voor de somme van ses car. gulden te betalen St. Jacob eerstcomende de helfte ende Bamisse daaraanvolgende d'andere helfte. Gemeentearchief Delft. 2de Memoriaal burgemeesteren (copie), fol. 41 en 42.

1580 April 25.
Gevluchte Clarissen uit Delft vertrekken van Mechelen naar Antwerpen.
Zie Bijlage: Mémoire.

1581 October 2.
De Clarissen van Delft met haar abdis Cornelis van Dieven kwa men in 1581 te Bergen in Henegouwen aan en hebben daar een klooster gesticht.
Schoutens a.w. blz. 76. Mémoire.

1586 December 17.
Het huis, „daar de pater van St. Claren in gewoont heeft" werd verkocht.
Gemeentearchief Delft, 2de Memoriaal burgemeesteren (copie) fol. 41 en 42. Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 403-405.

1587 Juni 5 en September 18.
Paus Sixtus V geeft bij bulle en Philips II bij brief verlof dat de Clarissen zich voor goed te Bergen vestigen.
Analectes pour servir . . . . Belgique deel 14 blz. 389, deel 15 blz. 224.

1594 Mei 7.
Aan onze beminde en getrouwe Thesaurier Generaal en beheerder der domeinen en financiën heil en genegenheid.
Wij hebben het nederige verzoek ontvangen van onze welbeminde zusters van St. Clara uit onze stad Delft, gelegen in Holland. Daar zij uit bovengenoemde stad verbannen zijn, hebben zij zich

verenigd in Bergen in ons land in de streek Henegouwen, waar zij altijd sindsdien verbleven en in zeer grote ontberingen hebben geleefd, daar zij in zeer grote getale zijn.
De bovenmatige duurte van materiaal voor gebouwen, kleding en enig gerief heeft hen onlangs gedwongen grote onkosten te maken en uitgaven te doen; daardoor zijn zij in zodanige hulpbehoevendheid gebracht, die ieder goede Christen tot medelijden en ontferming moet bewegen.
Reden waarom zij ons zeer nederig smeken en verzoeken, dat 't ons behage hen te hulp te komen in deze nood met enige liefdadige giften en hen onze vrijbrieven te doen geworden, in welk geval eeuwigdurend.
Wij doen u weten: dat, nadat wij bovengenoemde zaken overwogen hadden en daarop uw advies hadden ingewonnen, wij om verschillende redenen bewogen zijn goedgunstig te beschikken naar aanleiding van bovengenoemde smeekbede der zusters van St. Clara uit Delft en hebben hen, na beraadslaging met onze zeer dierbare en zeer beminde neef en oomzegger, Ernest, Aartshertog van Oostenrijk, ridder in onze Orde, plaatsvervangend gouverneur en kapitein generaal over onze landen ginds, gegeven en toegestaan en geven wij en staan hierbij toe, door bijzondere gunst, de som van 100 pond ten waarde van 40 grote, berekend volgens onze Vlaamse munt, eenmaal, en deze zullen worden betaald in contanten door bemiddeling van onze beminde en getrouwe raadsheer en ontvanger generaal van onze voornoemde financiën, Christofoor Godin uit de penningen door zijn tussenkomst van verbeurd verklaarde goederen verkregen.
Aldus heeft 't ons behaagd en bevelen wij bij deze: dat aan voorzegde smekelingen onze gunst en goedkeuring worde bekend gemaakt, dat gij hen doet betalen door een algemene ontvanger der financiën de bovengenoemde som van 100 pond van genoemde waarde, eenmaal, en wij bevelen bij deze ook aan die algemene ontvanger een eeuwigdurende kwijtschelding af te geven.
Wij willen dat voornoemde som van 100 pond, eenmaal wordt gegeven en toegekend ten koste der verantwoording en verrekening der penningen uit bovengenoemde verbeurdverklaringen ontvangen door onze ontvangers te Rijssel, aan wie wij bevelen aldus te

doen zonder enig bezwaar te maken, want 't heeft ons aldus behaagt.
Gegeven in onze stad Brussel de 7de Mei van 't jaar des Heils 1594.
Gepubliceerd door A. v. P. in De Bourdon VII (24 jan. 1931).

1596 Februari 16.
Brief van Cornelia van Dieven, abdis, aan de apostolische vicaris Sasbold Vosmeer.
Afgedrukt in Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 395-397.

1603 September 22.
„begraven in de oude kerk Geertje Pieters suster uit St. Claren".
Gemeentearchief Delft I 525.

1608 October 7.
Brief van de Clarissen te Bergen in Henegouwen aan Sasbold Vosmeer.
Afgedrukt in Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 397-399.

1609 Februari 3.
Brief van Zuster Grietken Peters, Claris, aan Mariken Symons te Keulen met quitantie.
Afgedrukt in Haarlemse Bijdragen t.a.p. blzz. 399-401.

1660.
Het „erf van eertijts S. Claren convent in het openbaar geveild".
Gemeentearchief Delft, 2de Memoriaal burgemeesteren (copie) fol. 176-177. Archief Delft I 524.

BIJLAGE.

LES CLARISSES DE MONS [1]

Au nom du Père du fils et du St Esprit. Amen.
Mémoire touchant l'Establissement des pauvres Clairisses sous l'estroite observance de la première Règle de Madame Ste Claire et soubs l'obéissance et subrection des Pères de la Province de Flandre de l'ordre des frères Mineurs en la Ville de Mons.

Nostre pauvre Couvent de St Claire de la Ville de Mons a eu son Commencement par des Venérables et Vertueuses Religieuses du même ordre de la Ville de Delft en Hollande estant icelles religieuses déchassées hors de leur Couvent par les Huguenots pour la foy Catholique l'an de notre Seigneur 1573 le 23 du mois d'Avril.
Ce Couvent dont de Delft a esté en Estre, environ cent et 9 ou 10 ans selon que l'on peut recueillir, il y a eu durant Cent ans 7 mères Abesses qui ont exercé l'office, les 6 1ères y sont mortes au Couvent, mais la 7e a esté déchassée avec toute sa Communauté.
L'an 1573 Cette Ville de Delft s'estant révoltée de la foy Catholicque et subjection de son Prince naturel Philippe 2a Roy d'Espagne, par la pernicieuse faction des turbulens huguenots, ces misérables et impitoyables ennemis de la foy se jettèrent le 23 d'avril dans le monastère, de quoy les pauvres religieuses furent saisies d'une grande et extrème frayeur et Crainte les entendant de tous Côter crier hurler comme des chiens furieux, ne pouvant espérer assistence si non de la Majesté Divine, avec une infinité de larmes, pleurs et regrets furent contraintes d'abbandonner et sortir de leur monastère et se retirer vers leurs bons amis Catho-

[1] Copié sur le manuscrit original remis par la communauté á M. De Boussu pour sòn histoire de Mons.
Il est écrit en marge de la main de M. De Boussu: *Tiré des archives mit dans mon histoire.*
Mons, 2 mai 1832. [s] DELMONTE, Bibliothécaire.
Vgl. Catalogue des manuscrits de la biliothèque publique de la ville de Mons (Gent 1931) blz. 541 nr. 1133 (9).

licques, la plus grande partie furent dispersees et réfugiées, en divers Ville ou il y avoit des couvents des pauvres Clairisses, scavoir à Anvers, Malines, Bruxelles, Coulogne, et aucune qui demeurèrent en la Ville de Delft même, chez un de leur bienfaiteur et bons amis, la maison se nomoit Riecors, ceux qui se retirèrent en la susdite maison, furent les malades, débilles, et anciennes, et autres, et la R[de] Mère Abesse avec elles, pour les secourir, assister et encourager à endurer de bon coeur cette présente misère et tribulations pour l'amour et honneur de Dieu et les consolloit comme une Vraie mère ses enfants; il y eût aucunes religieuses qui moururent en cette maison comme aussi la R[de] mère Abesse qui estoit la 7me et avoit exercé cette office avec grande charité et amour maternelle, prenant beaucoup de soins, peines et labeurs pour assister ces pauvres filles, elle fut comme aussi les autres portée secrettement en leur couvent et là entérée.

Celles qui estoient refugiées en la Ville d'Anvers et Malines furent derechef déchaussées pour la même cause, elles endurèrent beaucoup de crainte et d'appréhention, pour se trouver entre les mains des huguenots et ennemis de Dieu et de l'Eglise Elles ont esté souvent en grand péril de leur Vie et chasteté, endurant beaucoup d'injures et de moqueries.

Comme elles estoient ainsi en diverses Villes, aucune d'elles firent fort grand et fidèlle devoir, allant d'une Ville a autre pour trouver place, pour commencer et establir un couvent, pour le pouvoir reunir et rassembler en un même lieu tous par ensemble. Estant comme il est dit l'un d'un côté l'autre de l'autre. Après par la grâce de Dieu et bonne sollicitation de Madame de Pamèle Epouse de Mr de Pamèle président du Conseil privé elles vinrent en cette Ville de Mons.

Et comme la cour du Prince de Parme estoit lors à Mons, le dit président y estoit avec Madame son épouse, logé chez Dame Jenne de [...] veuve de Messire Jean de Patte chevalier seigneur D'aulnois, chef du Magitsrat de la Ville de Mons chez laquelle les dites religieuses, arrivèrent, et furent reçues de la affection et charité le 2 d'octobre l'an 1581.

Les noms des dites pauvres clairisse qui Vinrent les premières en cette Ville de Mons, sont celles qui s'ensuivent:

Soeur Elisabeth Anthoine décédée le 26 août l'an 1620 âgée de 90 ans.
Soeur Cornille Van Dieu qui fut la première abbesse de ce monastère decédée le 11 avril l'an 1598 âgée de 66 ans.
Sr Elisabeth Jam décédée le 18 mars 1624, âgée de 88 ans.
Sr Emenrentiane.
Sr Anne Clas.
Sr Anne Vanderhaye décédée le 15 avril 1627 âgée de 75 ans.
Soeur Anne Bertrand et Soeur Béatrix Converse.
Peu de temps après l'on obtint du Noble et illustre chapître des Dames Chanoinesses de Ste Waudru la permission d'être logées au Couvent des pauvres Soeurs appartenant au dit chapitre, où elles demeurèrent l'espace de 5 ans fort estroitement et en grande pauvreté, y faisant les fonctions Religieuses et l'office divin, avec grande édification des seculiers, estant fort charitablement secourues des susdites pauvres soeurs, se mettant elles-mêmes en peine pour les assister, Sr Emerentiane et Soeur Anne Vanderhaye, moururent et furent enterrées au dit Couvent des pauvres Soeurs.
Le reste des autres religieuses du Monastère de Delft ayant apris que l'on avoit trouvér quelque demeure en la Ville de Mons, Venant d'une part et d'autre, des Couvents, où elles avoient esté refugiées, se Vinrent semblablement rendre au dit Couvent des pauvres soeurs estant ainsi en nombre de Vingt et deux Soeurs Converses.
Les dites Soeurs avoient lors pour leur père Confesseur le Vénérable père Jacques de Langaigne lequel par sa diligence et sollicitation, obtint avec l'aide de Dieu, de Monseigneur le Revérendissime et illustrissime archevecque et Duc de Cambray, Louis de Berlaymont, la permission que les dites pauvres Clairisses se Viendroient tenir, au Couvent de St Croix, lequel Couvent avoit esté fondé pour des religieux du tiers ordre de S^t^ françois nommés frères de Celle, ne restant d'eux, qu'un pauvre religieux auquel on a payéz sa table le reste de sa Vie.
Les dites religieuse dont y vinrent le 25 de 7ere 1586 estant a 18 professes et 2 converes, n'en restant que 20 à cause que deux trépassèrent au dit couvent des pauvres Soeurs, elles Vinrent du Soir en toute modestie et silence, deux à deux, avec leur grand man-

teau et tout leur habit de religion, elles ne firent bruit ni solemnité, la même année 1586 les dites religieuses furent renserrées au susdit Couvent de St Croix le jour Ste Catherine.
Depuis qu'elles furent renserrées sont encore survenues deux Soeurs de Delft scavoir Soeur Margueritte Piétre et Soeur Jenne Goosens, encore deux autres de la Ville de Dalghemaer en Hollande, Soeur Magdeleine et Soeur Dorothée Herbrecht, deux propres Soeurs, Soeur Péronne Darlin a aussi esté refugiée en ce couvent estant aussi déchassée pour la foy d'une Ville du pays de Bourgogne.
Les dites religieuses de Delft estoient soubs la province de Brabant, peu d'année après avoir esté renterrées comme dit est, icelle furent misses soubs la province de flandre à l'instance de Monseigneur le révérendissime Archevecque et Duc de Cambray, Louis de Berlaimont, celuy qui estoit lors provincial, estoit le Rd père Tiery de Jaca.

Il faut noter icy qu'en l'an 1587.[3] Le Vénérable Père Jacques de Langaigne susnommé, poussé de grande charité vers ses pauvres Religieuses, pris la peine d'aller à Rome pour obtenir de Sa Sainteté le Pape Sixte V de l'ordre des frères Mineurs, le Susdit Couvent des frères du tiers ordre de St françois pour les dites religieuses, ce que sa sainteté accorda et érigea le Couvent, en un Couvent des pauvres Clairisses, et leur donna entièrement tout ce qui appartenoit au dit Couvent, Comme il appert, par lettre autentique qu'il en donna, et aussi, par le placard de Sa Majesté Catholique, Philippe 2d Roy d'Espagne obtenu le 18 de septembre l'an 1587 à Bruxelles.
Monseigneur l'Archeveque de Cambray, Messire françois de Vanderburgh a béni le 7 d'avril l'an 1617 un cimetière en nostre jardin y compris la chapelle de Vickem.
L'an 1686 le 12 d'aoust jour de leurs Mère Ste Claire fut fait le triomphe et solemnité du jubilé de Cent ans de l'establissements de ce Monastère Mr le réverend prélat de St Denis chanta la messe solemnelle et assista au salut donna la bénédiction du Saint Auguste et adorable Sacrement de l'autel et le *Te Deum* y fut chanté en musique de même que la messe. Mrs du Magistrat de la Ville à la requisition de la Mère abbesse ont assisté à cette solemnité;

il y avoit une telle affluence de peuple à nostre Eglise qu'il sembloit que toute la Ville prenoit part à cette jubilation.
Le 2 juillet l'an 1713 fut fait la Solemnité de la Canonisation de Ste Catherine de Boulogne dans l'Eglise de nostre monastère. L'an 1712 le 28 du mois de mars on a commencé à rebâtir leur Monastère de dans qui fut achevé l'an 1719 en tout son entier, par les soins et vigilance de la revérende Mère Abbesse Soeur Waudru Landry de Mons. Voicy la principale relique que nous y conservons dans notre Esglise, une parcelle du bois de la Ste et vraic croix du sauveur, un morceau de l'habit, cheveux et voile de nostre Mère Ste Claire une tête et plusieurs gros os des onze mille Vierges.
Des ossements des martires de Gorgome. Des ossements des St Maurice et de la legion des Thébéens.

Les noms des abbesses depuis l'Etablissement du monastère dans la Ville de Mons en l'an 1581 qui y arrivèrent et logèrent aux pauvres soeurs jusqu'en l'an 1586 qu'elles hibérent le couvent de Ste Croix.
La Rde mère Soeur Cornille Van Dieu 1ere abbesse de ce monastère décédée le 11 avril 1598 âgée de 66 ans et 17 ans Abbesse.
La Rde Mère Soeur Barbe de Lact 2de abbesse de ce monastère décédée le 17 avril 1599 et abbesse un an.
La Rde Mère Soeur Jenne de la Hamaïde 3e abbesse de ce monastère décédée le 9 janvier 1628 abbesse 29 ans, âgée 64 ans, natif du Cateau Cambrésis.
La Rde Mère Soeur Jenne Patoul, Natif de Mons, 4e abbesse de ce monastère décédée le 8 janvier 1654, âgée de 75 ans, d'abbesse 26 ans.
La Rde Mère Soeur Jaquelinne de Maldonade Natif de Mons, 5e abbesse décédée le 30 de 7bre 1678 et abbesse 23 ans.
La Rde Mère Sr Anne Marie Vanderstin, natif de Mons, 6e abbesse de ce monastère, morte le 20 mars 1688 âgée de 65 ans, en office 11 ans.
La Rde Mère Soeur Jenne de Gistelle, 7e abbesse de ce couvent, décédée le 7 juillet 1689 âgée de 61 ans, en office un an, natif de Mons.
La Rde Mère Soeur Gertrude Francoise Brassart, natif de Mons,

8e abbesse de ce monastère, morte le 13de may 1690, âgée de 59 ans, abbesse 7 mois.

La Rde Mère Soeur Marie Joseph Sacré, 9e abbesse a exercé cette office 12 ans, décédée le 27 7bre 1702, âgée de 70 ans ou environ.

La Rde Mère Soeur Anne Joseph Marchant, natif de han sur l'Eure, abbesse de ce monastère, décédée le.... 1706, âgée de 47 ans, abbesse de deux ans et demi.

La Rde Mère Soeur Marie Clairc Thibaut, natif de Mons, 11e abbesse de ce monastère, décédée le.... 1707 abbesse 3 ans, âgée de 45 ou 46 ans.

La Rde Mère Sr Waudru Candry, natif de Mons, 12e abbesse de ce monastère, à présent vivant c'est elle qui a fait bâtir toute la maison.

Ce mémoire a esté fidelement tiré du livre de leur fondation par le Sr Adrien-Joseph Marie Dumont De Holdre qu'elles ont bien voulu me confier en mains.

EEN SACRAMENTSBROEDERSCHAP BIJ DE UTRECHTSE MINDERBROEDERS

DOOR P. DALMATIUS VAN HEEL O.F.M. †

In het stadsarchief van Utrecht [1]) berust een fragment van een register van de Heilige Sacramentsbroederschap, die in de kerk van de Minderbroeders te Utrecht was opgericht. Het fragment dateert van het begin van de vijftiende eeuw.
Wij achten het belangrijk genoeg om het hier te publiceren, niet alleen om duidelijker de aard van dergelijke broederschappen te leren kennen, maar omdat het ons ook een kijk geeft op de werkzaamheden en invloed van de Utrechtse Minderbroeders.

„In nomine domini. *Van den outaer*

Doe wi verstaen broeder .... gardyaen ende dat ghemene convent van de Mynrebroeders t'Utrecht, dat wi ghegheven hebben ende gheven voir ons ende voir onse nacomelingen mit dezen onsen brieven den eerbaren broederen ende zusteren van der broederscap (van den) weerden Heyligen Sacrament een outaer (in) onse kercken daer Zinte Fransiscus boven (an den) pileerne staet.

Item gheloven wi voir ons ende voir onse nacomelingen den broederen ende zusteren van den broederscap die nu ziin of namels wesen zellen inden voirs. broederscap, dat wi optes Heyligen Sacramentsdach ende voir alle Donredaghe inden jaere een scoen misse zinghen zellen vanden weerden Heyligen Sacrament opten voirs. outaer ende die beghinnen ter zevender uren wtghenomen inde Heylige Passy weke etc. [2])

Item op den voirs. outaer en zel men gheen ander beelde zetten dan bider broederscap voirs.

Van den greven

Item gheven wi hem twe grafsteden in onse kercken beziden de-

sen outaer zuytwaerts inden whlaet ende ene enden anderen ghelegen daer men die dode broeders ende zusteren in doen mach.

Item zo wie men vanden broederen ofte zusteren in enich dezer greve begreven zel, daer zel wi of hebben twe stat pay eer men dat graf opent, wtghenomen horen bode dat men die daer in legghen mach zonder ons yet daer of tegheven.

Item optes Heyligen Sacraments avont zellen wi inder vesperen alsmen mangnificat zinct vten koer nederkomen ende die preesteren die dan den dienst houden mitte canters ende dienres zellen dat weerde Heylige Sacrament in eenre saborien brenghen op der broederscap outaer mit waslicht ende wyroec dat die broederscap daer toe gheordineert hebben ende zel dan die vesper vort wtstaen ende voert wt zingchen. Ende optes Heylighen Sacramentsdach zellen wi smorghen voirt introytum vander missen dat Heylige Sacrament mitten preester ende dyaeck ende subdyaeck ende canthoers ende dienres mit waslicht ende wyeroec voirs. dat Heylige Sacrament opten outaer brenghen ende daer dan die misse voor zinghen als wi doen zouden end op onsen koer sculdich ziin te doen van den Heyligen Sacrament. Ende des ghelijx zellen wi doen voir die vesperen vandes Heyligen Sacraments daghe ende opten achtenden dach van des Heyligen Sacraments dach voir der missen ende voir der vesperen. Alst voirsc. is.[3]).

Van den doden broeders ofte zusteren.

Voert zo wanneer enich broeder ofte zuster oflivich gheworden is ende die broederscap van ons woude daer over ghezonghen hebben enen alinghen zouter, dien zouden wi zinghen alzo dat wi des eersten avonts als zi des op ons begherende waeren die eerste helft daer of zinghen zouden na onze completen. Ende die ander helft zouden wi zinghen des anderen avonts daer naist volgende na onse completen. Ende op beyde deze avonde voirs. zellen wi een teyken hier toe doen luden also lang als die eerste nocturn doert mit voirwaerden zo wie van onsen convents broederen dezen eersten halve souter van beghinne ten eynde hebben helpen zinghen dat men dien van der voirs. broederscap weghen onderling

deylen zel enen yghelikeN even veel twe pont stat pay. Ende zo wie van onsen convents broederen die ander helft vanden souter van beghinne en eynde hebben helpen zinghen, dat men dien des ghelijx wy oec onderling deylen ende gheven zel twee pont stat pay.

Voert zo wie van dezen broederen ofte zusteren van den voirs. broederscap sterft daer zellen wi alle Zonnendag naden sermoen op onsen predicstoel bi namen voir doen bidden ende bidden een hele jaer lang nadien dat hi ghestorven waer.

Voert zo wanneer enich van dezen voirs. broederen ofte zusteren van der broederscap oflivich wert ende men den doden lichaeme des nachts binnen den huze houden woude ende mit ons begreven woude wezen, zo zellen wi ghemene broeder van onsen convents des avonts comen in dien huze daer die dode tieghenwoordich is ende lesen aldaer een vyghely van drien lessen des ons dat van den procuratoers van de voirs. broederscap vermaent wert, het zi waer dattet si binnen de stat van Utrecht, daer wi zonder wederspreken ende onbecroent gaen moeghen, then waer dat die dode broeder ofte zuster van alzulke zuycthen [ziekte] ghestorven waer daer die ene vrient den anderen om scuwen zoude. Ende dan zoude wi die vigely daer van openbaerlic lezen in onsen convent als voirsc. staet.

Ende zo wanneer enich broeder of zuster sterft binnen of buten Utrecht al en woude hi mit ons nyet begreven, dien zellen wi nochtan begaen in onsen convent des avonts mit eenre vyghelyen van neghen lessen des marghens mit eene zielmissen van Reqiem. Ende deze zielmisse zellen wi zinghen op horen outaer voirs.

Ende deze begancnisse zellen wi doen des ons des vermaent wert vanden procuratoers van de broederscap voirs.

Voert zo wanneer die broeders optes Heyligen Sacramentsdach hoer maeltijt onsen convent ghedaen ende wi onse vesper ghezonghen hebben, zo zellen wi rechtevoert daer nae een vighely

zinghen van IX lessen ende des anderen daghes daer na een zielmisse zinghen op horen outaer op die ure van den daghe als die broederscap des van ons begheert, het zi vroech of laet als men temelic misse doen mach. Ende onder deser missen zo zel die preester die deze misse zingt een rolle lezen daer alre die gestorven broederen ende zusteren van de broederscap in gescreven staen ende daer voir zel hi dan zonderlinge bidden ende voir alle die ghene die der broederscap goet ghedaen hebben.

Van der missen

Voirt waert dat dese broederscap in onsen convent verghinge ende vanden broederen van de broederscap nyet ghehouden en word dat God wil nummermer wesen en zel zo zellen wi nochtan alle die diensten doen ende volcomelic houden zo wy die der broederscap in desen tieghenwoordighen brief gheloeft ende bezegelt hebben.
Mit vorwaerden dat wi dan alle die goede ende renten die der broederscap dan toebehoren, zelve opboren ende bewaren zellen totter broederscap behoef voirs. Ende deze goede ende renten en zellen wi nyet vercopen, verruymen noch verzetten noch verzellen in gheene wijs. Mar zo wes daer of comen mach dat zellen wy legghen anden cost ende ordinancie mede te doen ende te houden die deze voirs. broederscap ghezet ende gheordineert had. Ende zo wanneer dye broederscap hare broederscap ende ordinanci zelve weder begrepen ende aenveerden willen het waer mit enckel of mit vele personen na hore ordinancie zo zullen zi hoer goede ende renten weder aentasten ende van ons ontfanghen, also vry ende losse als zi die eerst begaven ende ghelaten hadden, behoudeliken des wat wi nochtan verbonden bliven zellen alle die diensten te houden ende te doen ghelijc voirsc. staet.

Ende waert dat wi in enich dezer punten verbreeclic worden, dat God verhueden mach, ende ons die procuratoers van de broederscap des vermaenden dat te verbeteren ende wy des nyet en deden zo moeghen deze broeders mit hore broederscap varen daer zi willen ende na hem nemen al dat zi in onse kercken ende con-

vent hadden dat men draghen of toenen mach onbecroent van ons of van onsen nacomelingen ende zonder besprec van gheesteliken ofte weerliken recht, behoudelik wes aertvast ende naghelvast in onse kercken ende convent was hem toebehorende dat dat zoude aen ons bliven zoude."

1 Zie Catalogussen van de bij het Stads-archief bewaarde archieven, eerste afdeling: De aan de stad Utrecht behoorende archieven nr. 347.

2 Deze alinea is in het handschrift doorgeslagen.

3 Het blijkt niet, waar de alinea vanaf „Item optes" moet tussengevoegd worden.

TESTAMENT VAN BARBARA FREDERICI, GEESTELIJKE DOCHTER VAN DE DERDE ORDE VAN ST. FRANCISCUS

DOOR JAN VERZIJL

In den naeme van de Alderheligste
Drijvuldigheijt Amen.

Bij den in inhoude van desen openbaeren instrument van Testament.

Zij cond ende kennelick een jegelick, dat op heden den vijffentwintighsten April seventien hondert eenentwintig voor mij ondergeschreven notaris openbaer binnen Maestricht residerende in de presentie der gelooffweerdige getuijgen naergenoemt gecompareert is d'Eerb. Barbara Frederici, geestelicke dogter vant' derden orden van St. Franciscus, sieck te bedde liggende, dog haer verstand, memorie en sinnen overal machtigh, ende gebruijckende, soo ons notaris ende getuijgen opentlick bleeke.

Dewelcke overpeijsende de broosheijt vant menschelijck leven, als dat niet soo seeker en is als de doot en niet soo onseker als d'ure derselve.

Heeft daerom van dese werelt niet willen scheijden, sonder alvoorens te hebben gemaekt en opgericht dit haer testament, laeste en uijtterste dispositie.

Eerstelick recommanderende haere ziele, soo wanneer die van haer lichaem zal comen ontbonden te worden in handen van Godt almachtig, Maria sijne gebenedijde Moeder en allent' hemels geselschap, en haer doot lichaem ter gewijder aerde begraven te worden in de kercke van de Eerw. Paters Minderbroeders alhier voor Onse Lieve Vrouw altaar.

Begeerende dat de begraffenisse sal geschieden des voormiddags ten clocke elff uren.

Ende drij dagen achter malkanderen den goddelicken dienst gedaen.

En dat de baere ses weeken sal blijven staen, en alle dagen der ses weeken aldaer gedaen sal worden een sielmisse tot vijftig toe.

En op alle autaeren vier en op den hoogen altaer ses keerssen te branden.
En sullen de voorschreven paters voor eene recreatie genieten eene souverain eens.
Item versoeckt en begeert de testatrice, dat van de paters Predicheren, alsmede van de paters Bogarden van ijder twee paters het lijck sullen vergeselschappen.
Die ieder drij dagen lanck misse sullen lesen.
Item dat oock in de kercke der paters Predicheeren sullen gedaen worden drij solemneele hoogmissen, eene ter eeren van den Soeten Naem Jesu, de tweede ter eeren van de Heijlige Moeder Godts Maria, Koninginne van den H. Roosencrans, ende de derde ter eeren van St. Thomas van Aquinen.
Van welcke drij broederschappen de testatrice eene suster is. Daer beneffens wilt en begeert de testatrice een eerlick geluijt, soo bij de Eerw. paters Minderbroeders, Predickheeren, Bogarden, als St. Catharina.
Item wilt en begeert de testatrice dat daerenboven bij de paters Predickheeren sullen gedaen worden immediate na haere doot vijfftien leesmissen ter eere van de vijftien misteries.
Ende noch eene solemneele hoogmisse bij de Eerw. paters Bogarden ter eeren van de H. Drijvuldigheijt.
En dat ten tijde der begraffenisse in gebacke broot sullen uijtgedeelt worden drij malder terwe ten behoeve van de huijsarmen alhier.
En voorts dat het cleed en croonen sullen gestelt en de gehaelt worden bij Isabella in de Vijffharingestraet ende keertsen bij Strouven op de Munt.
En dus affdalende tot het tijdelick, soo revoceert, casseert en annulleert alle voorige testamenten en dispositiën van uijttersten wille oijt voor dato deses bij haer opgericht.
En laet ende legateert aen deser stadts maesbrugge eenen pattacon eens.
En aen St. Lambrichtsbouw tot Luijck eenen stuijver brabants eens.
En laet ende prelegateert aen haere nichte Catrijn Frederici, weduwe Andries Quisthout een bedde met twee deekens, twee kussens ende een paer slaeplaekens.

Item laet ende prelegateert aen haere nichte Maria Catarina Henckelius oock een bedde met twee deekens, twee kussens en een paer slaeplaekens, met een bedeboeck met een silvere kramp, en een gouden rinck.

Item laet en prelegateert aen haere nichte Gertruyt Henckelius twee silvere lepels, en een gouden rinck en haer testatrice bedeboeck met twee silvere kramme.

Item laet ende prelegateert aen haeren neve Joannes Frederici, soone van Joannes Frederici, wien sij op den doop gehelt heeft, eenen silveren beker, met eenen silveren lepel.

En aengaende der testatrice goederen, soo capitaelen, renten, erven, actiën en crediten ende gereijden, meuble ende immeuble, waer over sij na haere doot bevonden sal worden eijgendom en actie te competeren.

Daerinne institueert met vollen recht van institutie voor haere universele erffgenaemen de kinderen van haere drij broeders en van haere twee susters clochtsgewijse.

Als naementlick de kinderen van haere drij broeders zaliger Brixius, Frederik, ende Joannes Frederici, en de kinderen van haere twee susters Catarina en Jeanne Frederici zaliger.

Om alle der testatrice nalatenschap na haere doot onder haer clochtsgewijse genoten, geprofiteert en daer mede gehandelt te werden na haer welgevallen.

Wel verstaende nogtans, dat de drij nagelatene kinderen van Barbara Frederici, dogter van Frederick Frederici zaliger, haere moeder sullen representeren en dus deselve drij kinderen onder haer t'samen in de vijfde clochte der twee kinderen van den voorseiden Frederick Frederici sullen genieten eene derde paert.

En opdat der testatrice voorseid testament en uijttersten wille volcomentlick volbrogt en sijn volcomen effect mag hebben, soo nomineert en stelt tot executeur van dien haeren voorseiden met erffgenaem Joannes Frederici, soone van Frederick Frederici zaliger.

Die voor sijne moijten en devoiren uijt haere nalatenschap sal trecken ende genieten eene souverain eens.

Eijndelick en wilt en begeert de testatrice, dat haere vijff nichten Cathrijn Frederici, weduwe Andries Quisthout, Maria Catharina

en Gertruijt Henckelius voornoemt, Catharina Rompen, geestelice dogter en Isabella Frederici, dogter van voornoemden Brixius Frederici zaliger, onder haer egalick sullen vooruijt trecken en genieten alle soo linnen als wullen t'gene der testatrice lijff aengaet.
Allentwelck de testatrice voorgelesen sijnde verclaert t'selve te wesen haer testament, laeste en uijtterse begeerte.
Willende en ordonnerende dat t'selve alsoo na haere doot nagecomen en sijn effect sorteren sal, t'zij als testament, codicille, gifte onder de levende, off ter saeke des doots.
Soo ende gelijck tselve best zal kunnen ende meugen bestaen, schoon eenige solemniteijten ten desen na regten gerequireert, hierinne niet en waeren geobserveert oft geomitteert, houdende deselve alhier voor geinsereert.
En met consent in de realisatie ende approbatie deses voor alle heeren hoven waer nodig, met constitutie op alle toonderen in solidum.
Aldus gedaen ende gestipuleert binnen Maestricht op dato als boven ter presentie van Sr. H. Schaepen en Ruth Schepers als getuijgen hiertoe versogt.
Barbara Frederici.
Ruth Schepers.
H. Schaepen.
Quod attestor.
G. Schaepen nots pubcus.

Reg. 1635. Minuten Notaris Godefridus Schaepen Maastricht 1721. Rijksarchief in Limburg.

FRANCISKAANSE HANDSCHRIFTEN IN NEDERLAND
III

DOOR P. DR. WILLIBRORD LAMPEN O.F.M.

Naar aanleiding van de vorige bijdrage over franciskaanse handschriften, waarvan ik een „algemene Catalogus" had voorgesteld in de geest van Mazzatinti, *Inventari delle bibliotheche italiane* of van de *Gesammtkatalog der Wiegendrucke*, schrijft mij een belangstellende lezer, die tevens een goed bibliograaf is, dat een dergelijke kataloog van franciskaanse handschriften hoogstens mogelijk is voor afzonderlijke landen, waar gedrukte katalogen voorhanden zijn.

Nu is ons de onmogelijkheid van zulk een algemene kataloog nog niet zo helder aangetoond. Het zal natuurlijk gemakkelijker en eerder mogelijk zijn een kataloog van franciskaanse handschriften aan te leggen van een bepaald land, zeker van een klein land als Nederland.

Wat het al of niet gedrukt zijn betreft van hss-katalogen, dit maakt geen verschil. In de door ons bedoelde kataloog moeten *zo mogelijk* ook franciskaanse werken opgenomen worden, die in ongedrukte registers of op fiches vermeld worden, ja, ik zou haast zeggen, zelfs de verloren hss. moeten vermeld worden, wil men een min of meer juist overzicht krijgen van de verbreiding van franciskaanse werken in de middeleeuwen. Vandaar is het zo goed, gelijk men in Stockholm en Oslo doet, ook de fragmenten en fragmentjes van hss. te bewaren en te klassificeren, want deze kunnen dikwijls geïdentificeerd worden, zodat men weet, welk werk destijds in Zweden of Noorwegen aanwezig was, gesteld natuurlijk, dat deze fragmenten uit Skandinavische hss. of boekbanden stammen.

Het voorlopig doel van onze bijdragen is, te signaleren, welke franciskaanse hss, in het gebied van de Nederlandse provincie der Minderbroeders aanwezig zijn.

Onze korrespondent zegt, dat dit voorlopig werk maar half werk is en bovendien nog moeilijk, omdat de geraadpleegde werken

dikwijls niet nauwkeurig zijn. Dat laatste kan men zeker niet zeggen van moderne katalogen, zoals die van de koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage of die van Dr. G. I. Lieftinck, die zo deskundig samengestelde „*Codices Manuscripti*" deel V (Lugd. Batav. 1948) van de hss 168-360 der „Maatschappij der Nederlandse Letterkunde" te Leiden.

Of die ideale franciskaanse kataloog, die evenals Waddings *Scriptores* wel meerdere delen zal beslaan, naar auteurs of naar steden of biblioteken of kloosters moet worden ingericht, is een zorg voor later tijd. Na deze uiteenzetting gaan wij verder met onze gegevens.

15. *Leiden* U.B.

Over de franciskaanse hss. in de Leidse universiteitsbibliotheek heeft P. Maximilianus O.F.M.Cap. reeds gehandeld in *Franciscaans Leven,* 31 (1948) 167-176 en P. Dalmatius van Heel O.F.M. in deze Bijdragen VI (1948) 398-403. Door genoemde paters worden in verband met „Franciscana" de volgende hss. van Leiden U.B. Letterkunde vermeld: 218, 222-224, 237, 243, 245, 258-267, 271, 274, 282, 284, 291, 294, 297, 300, 304, 306, 307, 317-319, 322-325, 330, 332, 340, 341, 347, 348, 356, 357, 360.

P. Maximilianus schrijft o.a. „We zijn ons bewust, dat we hiermede niet alle franciskaanse handschriften hebben aangeduid, die de Leidse hss. van de onderhavige Catalogus bevatten. Ongetwijfeld zijn er nog verborgen, die bij nader onderzoek aan de dag zullen komen" (blz. 173). Zo meen ik, dat ook Hs. Letterkunde 284 (olim 139) tot de franciskaanse moet gerekend worden. De codex is een getijdenboek, in het Nederlands geschreven, en blijkbaar in een tertiarissen- of clarissenklooster, daar in de litanie van alle Heiligen de namen van Sint Clara en Sint Margareta rood onderstreept zijn en er enige gebeden tot Sint Jan de Evangelist en tot Sint Franciscus in staan (fol. 234).

De kalender is die van het bisdom Utrecht. Tertiarissenkloosters, die de heilige Margareta tot patrones hadden, waren er te Amsterdam, Gouda, Haarlem en Leiden. In een van deze kloosters dus zal dit getijdenboek wel geschreven zijn. De getijden zijn, zoals meestal in dergelijke hss, die van O.L.V. van de Eeuwige Wijsheid, van de heilige Geest, van het heilig Kruis, waarna de zeven boetpsalmen, litanie van alle Heiligen en enkele gebeden volgen.

Niet behandeld werd door Dr. Lieftinck cod. 333 (olim): sermoenen van Adam Sasbout van Delft, een Nederlandse vertaling van 1574. Dr. Lieftinck verwijst hiervoor naar de Leidse Catalogus 1847, I, blz. 41. Reeds in 1569 was door broeder Pieter van Utrecht een vertaling uitgegeven onder de titel: *Devote ende zeer gheestelijke sermonen in den latyn eerstmael verkondight aen de Universiteyt van Loven....* Gheprent tot Leyden, bij mij Jan Mathijszoon 1569. Zie S. Dirks O.F.M., *Histoire littéraire et bibliographique des Frères Mineurs de l'Observance de St. François en Belgique et dans les Pays-Bas.* Anvers (1886) 88.
Cod. 346 (olim 100) bevat de *Speygel der hilligen kersten geloven,* een papieren hs uit de tweede helft der vijftiende eeuw. Dr. Lieftinck verwijst hiervoor naar de Catalogus 1847, I, blz. 29. Het is een werk van Dirk Coelde van Munster O.F.M., dat vele uitgaven beleefd heeft. Zie Dirks, blz 19. Wij mogen hier ook cod. 219 (olim S 215) vermelden, een gebedenboek van Alyt Lambertsdochter, omdat fol. 133v een deel van de openbaringen van de heilige Birgitta van Zweden bevat, die ongetwijfeld Tertiaris was. Inc. Van die passie ons heren. Wat mach ic nu segghen of spreken anders, want mijn siele is bedroefd tot inder doot....
Alyt behoorde tot het regularissenklooster S. Maria Magdalena op het Spui te Amsterdam, dat vóór 1421 de regel van de Derde Orde volgde, maar Alyt schreef in 1476. Zie I. H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het eind der 16e eeuw.* Amsterdam 1941, blz. 21, n. 8. Genoemd klooster bezat ook een hs. met legenden van *S. Elisabeth,* S. Gangulf, S. Ontcommer en S. Lybaria, thans in Darmstadt, Grossh. Bibl., cod. 1912, I b. Zie Van Eeghen, l.c. 220, n. 14.
Het leven van Elisabeth door Theodericus van Apolda komt in Nederlandse vertaling ook voor in Leiden, cod. 271 (olim 11628) fol. 1-146. Het hs. behoorde aan het klooster Maechdendael (Sint Geertrui) te Amsterdam, gesticht in 1432 als Tertiarissenklooster, doch in 1475 overgegaan naar het kapittel van Windesheim. Des te meer valt op, dat deze verzameling heiligenlevens, in 1501 geschreven, begint met het leven van de heilige Tertiaris Elisabeth, dat 145 van de 218 bladen vult. Zie Van Eeghen, l.c. 118v.
Aan het Tertiarissenklooster S. Barbara te Amsterdam in de Nes

behoorde hs. Leiden 280 (olim 11635), Passionaal, Zomerstuk van de *Legende aurea* van Jacobus de Voragine met ingevoegde heiligenlevens (o.a. Werenfridus, Odulphus, Lebuijn, Fredereijc, Willeboert). Over dit „Convent der susteren van de derde oerde Sinte Franciscus van Penitencien des huys ende convents 't S. Barbaren" zie *Monasticon Batavum,* I 27, n. 6; Van Eeghen, l. c. 94, n. 2.

Bij dit Zomerstuk is behalve het werkje van Erasmus *„van dye bereydinghe totter doot"* (Antwerpen 1538 of 1539) ingebonden een hs. uit saec. 16 in. beginnende aldus: „Hier beghint een devoet boecxken gheheeten der minnengaerdt daer ons in verclaert wast die waerachtighe duecht des charitaets wijens kennisse alle kersten menschen van noode is, opdat zij bij valscher liefde niet bedroghen en warden, uutgegheven van Broeder Cornelis Raven, die minste onder die Minrebroeders. . . ."

Op het schutblad: „Item dit boeck hoert toe Janneken Claesdr. Suster in Sinte Barbaren convent die vindt die brengt weder om Godswille."

De druk (Amsterdam 1548) is minder uitvoerig dan het hs. Van Eeghen, l.c. 97; *Bibl. cath. impressa* 1500-1727 (Hagae Comitis 1954) n. 2166 en 4752.

In Leiden, cod. 281 *Passionael,* Winterstuk, behoord hebbend aan de Zusters in het St. Agnesklooster te Arnhem, zijn vier losse papiertjes ingeplakt met de namen van overledenen, voor wie men wilde bidden. Onder dezen wordt genoemd fr. Arnoldus Zutphaniae uit het Minderbroedersklooster te Arnhem overleden in 1567. Het Agnietenklooster te Arnhem van de Derde Orde van Sint Franciscus ging in 1459 over naar het kapittel van Windesheim.

In Leiden, cod. 321 (olim 157), een gebedenboek uit de eerste helft van de zestiende eeuw komt op fol. 15r een gebed van Paus Sixtus IV voor, dat begint: „Weest gegruet guedertieren heer ihesu christe verwijnre der doot. . . ."

Cod. 329 (olim 98) bevat de vertaling van een *Sermo de vita et passione domini,* ook *Stimulus amoris* genoemd (PL 184, 953 ss.), tegenwoordig, zegt Dr. Lieftinck, aan S. Bonaventura toegeschreven *(Dict. de spiritualité* etc., I paris 1937, 1501). Er zijn echter

meer *„Stimulus amoris"*. De *„Stimulus"* in dit hs. is blijkbaar die, waarvan wij vroeger melding maakten (Bundel XIX, 87, noot 24) als „editus a quodam abbate Cysterciensis ordinis" beginnende: Iesum Nazarenum a Iudaeis innocenter condamnatum". Ons hs. 329 fol. 1 schrijft het toe aan „synte bernaert dye heylighe leerraar" en begint aldus: „Wi kersten luden sullen myt godliken dienst eren Ihesum nazarenum, dye vanden Joden onschuldichlijc verdoemt is."

Leiden, hs. 335 Joannes Cassianus *Collatiën* behoorde aan het Tertiarissenklooster Sinte Barbara te Amsterdam, zoals op fol. 2V geschreven staat. Of het tweede gedeelte (fol. 73-123) ook aan het klooster behoord heeft, is niet zeker, maar wel waarschijnlijk. Het bevat het boek „van twaleff graden der duechden" of te wel „Vanden XII dogheden" van Godefridus Wevel (1). (Pseudo-Jan-Ruusbroec).

Uit het Tertiarissenklooster Sint Ursula te Delft komt hs. 342 (olim 109) volgens een aantekening op fol. 139[b]. Het bevat het tweede stuk „vanden spiegel der maechden ende dat VI booc vanden tien dwasen ende wisen maechden" (Zie hs. Letterkunde 341) d.i. cap. 6-12 van het *Speculum virginum* in middel-nederlandse bewerking, Lieftinck, 187.

Hs. Letterkunde 347 (olim 118), waarin fol. 171 een fragment uit Marquardt van Lindau O.F.M., Over de Tien Geboden, behoorde aan een Hollands Tertiarissenklooster, dat Sint Cecilia tot patroonheilige had, vermoedelijk dat van Amsterdam, dat later overging tot het Gemene Leven.

Enkele andere aanvullingen gaf P. Julius in *Franciscaans Leven*, 34 (1951) 181[v]. Zij hebben betrekking op de hs. Letterkunde 264-267. De *„Spiegel der volcomenheit"* van Herpius loopt maar tot fol. 136[b]. Dan volgt een vertaling van de *Actus B. Francisci*, c. 14. Zie B. Kruitwagen in *De Katholiek*, 128 (1905) 169.

Het hs. bevat elf van de zeventien hoofdstukken der *Actus*, waartussen de *Gulden woorden* van Br. Egidius. Ook in hs. 265 volgt na de *Spiegel* het tractaat van de *Actus* (fol. 95[a]), maar nu volledig en met de *Gulden woorden*.

In hs. 267 volgen na de *Spiegel* ook tien hoofdstukken uit de *Actus* (Wonderlike werken). Zie verder P. Julius l.c.

Leiden, Letterk. 607 (olim 11629) perk. in 8°, saec. 16ᵃ: *Die regule van dat leven der oerden der armer susteren.*
Hs. beschreven door D. de Kok in Ned. Arch. v. Kerkgesch. 17 (1923) 212-13; afgedrukt van bl. 28ᵃ-43ᵇ in zijn *Bijdragen tot de gesch. der Ned. Klarissen en Tertiarissen voor de Hervorming,* Utrecht 1927, blz. 29-44.

16. *Groningen,* U.B., O.E. 9, papier, fol. 1-132, a. 1490, geschreven te Hoorn bevat de *Profectus* van David van Augsburg O.F.M. in middelned. vertaling: Een seer goet boeck ende is ghehieten Profectus.

17. *Tubingen,* Univ. Bibl. cod. M. e. IV, 3, papier, 65 folia in 8°, omstr. 1440 geschreven in het „gheertruidencloester" van de Derde Orde te Amsterdam, gesticht door Gijsbert Dou vóór 1432 en in 1475 overgegaan naar het Kapittel van Windesheim.
Bevat o.a. fol. 1ᵃ-24ᵇ: die passie ons liefs heren als se bescreven is vanden vier evangelisten, uitgegeven door J. Verdam in *Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde,* 25 (1906) 211-236. Verder gedichten op Maria, het laatste oordeel e.a. Het hs. is beschreven door H. A. Keller, *Mittelniederländische Gedichte,* Tubingen 1851 en door G. I. Lieftinck, *Middelned. Woordenboek* . . . ., deel 10, *Bouwstoffen* II ('s-Gravenhage 1942) 341.

18. *Den Haag,* Museum Meermanno-Westreenianum 10. F. 30 (olim 42. 8°) bevat in prosa een leven van de H. Elisabeth van Thuringen, begin 15e eeuw, fol. 1ᵃ-82ᵇ. Het schijnt van Gelders-Overijsselse oorsprong te zijn. Lieftinck, l.c. 361, n. 830.

NASCHRIFT:

Te laat om nog gebruikt te worden in deze bundel, namen wij kennis van de voortreffelijke hss-beschrijving van Pater David de Kok: *Codices van Klarissen,* in *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis* 17 (1923) 200-225. Beschreven worden daar codices van Megen, Rotterdam (Gem. Bibl.), Leiden, 's-Gravenhage (Kon. Bibl.) en Roermond (Gr. Seminarie).

1 Geboortig van Leuven, kanunnik van Groenendaele prior van Eemstein (1377-1381), waar dit werk ontstaan zou zijn.

In De Maasgouw 75 (1956) 53-55 schrijft Jan Henkens over de *grenskerk* in het Weerter Bos, welke reeds eerder besproken werd (De Maasgouw 70 (1951) 45-47 en 61-63; 71 (1952) 10-11.
Aanleiding tot het artikel van Henkens was de onthulling van een monument op de historische plek, welke 8 juli 1955 plaats had. Hier worden enkele uittreksels uit zijn artikel gegeven.
„De bewuste plek, groot ongeveer 24 are, lag ± 200 m. ten N. van de boerderij „De Grashut" tegen een bos aan en was omgeven door een 3 m. brede en 2 m. diepe gracht. Het terrein was dicht begroeid met hoog struikgewas en geheel doorgraven met greppels. Het middengedeelte, alsook de oostelijke helft was enigszins opgehoogd. Op dit hoge gedeelte was het, dat men enige restanten van de kerk gevonden heeft. Reeds bij het graven van de eerste sleuf stootte men al direct op een kleine fundering van gebakken stenen, die waarschijnlijk gediend had als voetstuk van een stutbalk van het dak. Uit de vorm er van kon men opmaken, dat het kerkje goed georienteerd lag. Naderhand werden nog drie van deze funderingen aangetroffen op een onderlinge afstand van ± 6 m. Naast enkele vierkante vloertegeltjes, vond men ook nog enige restanten van het priesterkoor. Verdere gegevens leverde het onderzoek niet op. Het kerkje zal dus wel een vrij eenvoudig gebouwtje geweest zijn, groot ongeveer 12 bij 6 1/2 m. en opgetrokken van hout. . . ."
De gemeente heeft het terrein opgekocht en er een lage ommuring laten metselen, waarbinnen banken en een tombe staan. Tijdens de onthulling hield de Zeereerw. Heer C. Houben, oudmoderator van De Aldenborch, een toespraak, die Henkens aldus samenvat:
„In een gloedvolle historische rede schetste (de spreker) de geloofsstrijd van onze voorvaderen in de Generaliteitslanden. Het was volgens spreker niet toevallig, dat de inwijding van dit monument viel op de vooravond van de Martelaren van Gorcum. Immers hij zag deze grenskerk in het Weerter Bos tegen de achtergrond van de turfschuur in Den Briel, waar ook Weerter Franciscanen een lichtend voorbeeld gaven van geloofsbelijdenis. En het waren ook

de Weerter Franciscanen, die jaren lang deze grensstreek bedienden en met zoveel ijver voor de geestelijke belangen van het volk zorgden. Het volk van deze streken en de Franciscanen hebben het bloed van de Martelaren van Gorcum gewroken, maar hun wraak was een Christelijke wraak. Zij brachten Pax en Bonitas. Vrede en Goedheid". C. S.

In een oud verzenbundel, getiteld: Aegis Aegidio Vresana sive Poemata R.P. Aegidii de Vrese Can. Reg. S. †, en uitgegeven Coloniae Agrippinae 1665 staat een latijns gedicht, met het opschrift Synopsis Memorabilium, waarin de voornaamste gebeurtenissen uit de geschiedenis van Venlo worden vermeld. De minderbroeders aldaar worden op blz. 258 loffelijk vermeld aldus:

Quis Franciscanos digna cum laude retexat?
Quos nutrit Venlona, Sacerque recolligit ordo.
Quantum solamen populo, curamque salutis
Impendat, messisque hinc quanta paretur olympo?

C. S.

C. W. Bruinvis, Alkmaar in 1560. - Alkmaar, Coster, 1861:
blz. 8: St. Clara-klooster 's jaars voor 't beleg bij het uitleggen en versterken der stad tot de grond toe weggebroken; kleine kerk, waarin geschilderd glas-wapen van Claes Corg; in 1505 gesticht, bevolkt vanuit Gouda. „Dat de kloostervoogd Cornelis van Diest een zeer geleerd en welsprekend man is, weet iedereen en behoeven wij niet te herinneren".
blz. 20: Minnebroederskl. "in 1572 grootendeels gesloopt. Het daardoor ontstane plein werd later de Paardenmarkt. Het bolwerk nabij het Texelsche hek heet het Monniken-bolwerk of Engelenburg" *(omstreeks 1448 gesticht).* Kerk 1486 voltooid. „De tegenw. (1560) bewoners volgen den strengen regel der observanten en zij zijn bij de burgerij niet zeer gezien, misschien wel, omdat zij zich altijd zo bitter arm voordoen en dan om turf, dan om wat anders omgaan, terwijl hun convent toch zo aanzienlijk is. . . . (latere toevoeging ms.: dit betreft godsvrucht en geleerdheid der bewoners, niet de gebouwen) . . . . Toch acht men het een groot voorregt, na zijn dood, in eene pei der broeders, in hunne kerk, welke wij over den boomgaard bereiken, begraven te worden".

blz. 21: Over de Doelens en langs de Nieuwe Sloot is het Jonge Bagijnhof (H. Maria v. Nazareth), gebouwd in 1426 of '28 III Ord.
blz. 22: Verder op de N. Sloot, het Witte Bagijnhof of S. Annaklooster, in 1482 of 1483? gebouwd. III Ord. (nu Diaconiehuis). Hier woonden adellijke jonkvr. uit de huizen Bangart, Albout, Wijdenes, Cruijff, Pilgrom, De Jong en Heemskerk. In 1554 maar 9 nonnen, die oud en arm waren.
Beleg v. Alkmaar. Cfr. ook over Oudorp. Bijdr. Haarlem XXI (1896) 114-161. W. L.

Tot slot van zijn „Brief aan Pater Aegidius de Glabbais" (pastoor van de Mozes-en-Aäron te Amsterdam) geeft de schrijver Joannes van Heumen, „Priester van de Clerezie", twee toegiften. In de tweede wordt „Mozes" (= Rots) vergeleken met de „Boom" (de andere statie O.F.M.). Pater Vroom is P. Cornelius de Vroom.

Een dorre Rots is bij een Boom
In vrugtbaarheid niet te gelijken,
Nogtans seid' eertijds Pater Vroom,
De Boom moet voor der Rots verr' wijken,
'k Geloof het niet, de Boom is goed
Zij geeft haar vrugten op haar tijden.

't Is waar, 't Rots-water is wel zoet
Maar deze vrugt doet ook verblijden.
De arme Paters die wat naeuw
Zo men hier zegt, in Brabant leven,
De Rots en Boom, 'k g'loof even gaeuw
Hier toe hun gaeven rijklijk geven.

W. L.

In zijn Menologium magnum (München 1698) verhaalt P. Fortunatus Hueber O.F.M., dat een Minderbroeder, Juniperus genaamd, in Holland zou vermoord zijn door protestantse soldaten. Ziehier zijn tekst:
„Hallae in Hollandia anno 1520, virtutem et sanctitatem suam plumbeo globo insignivit, quam Catholicae Fidei odio succensa calvenistica bombarda in caput ipsius efulminavit. Iuste tunc Crucenacco mittebatur Halberstadium, inde Hollandiae Halam ad catholicos exercitus, ut periclitanti militi castrensem capellaniam administraret".
Dezelfde mededeling had hij al gedaan in zijn Dreijfache Cronickh von dem dreijfachen Orden, dat te München in 1686 verschenen was op kol. 602, met de bijvoeging, dat de Pater door de Geuzen vermoord was.
Zelfs Homerus slaapt echter wel eens. Want zelf vermeldt hij in zijn kroniek kol. 862, dat Pater Juniperus behoorde tot de martelaren, die tussen 1600 en 1686 het leven lieten. En het wordt duidelijk, dat hij vermoord is bij Halle in Pruisen.
Dit werd bevestigd door Pater P. Schlager in Franziskanische Studien 14 (1927) blz. 173. Uit een handschrift vermeldt hij, dat P. Juniperus Deutsch vicarius was te Kreuznach, naar Halberstadt werd verplaatst en zich naar Halle begevend, onderweg door Zweedse soldaten van het leven werd beroofd.

Voor een Broeder Andries werden in 1579 gevangeniskosten te 's-Hertogenbosch betaald. Zie R. A. van Zuylen Jr, Inventaris der Archieven blz. 1023.

In een handschrift van het provinciaal archief O.F.M. te Weert, afkomstig van de Sint Franciscusstatie te Alkmaar, leest men het volgend gedicht op de Martelaren van Alkmaar.
Op deese zes vroome belijders en martelaren zij dit toegepast.

Ons vaderlyke stad verbreekte hier trouw en woord
en ziet, oogluikende, aan mishandeling en moord
van onbevlekte deugd, gehuisvest in zes Mannen,
uit haere wal gehaald, gekneveld en gespannen,
't Enkhuizen door de strop het leven uitgeblust.
Dus heeft zig razerny in Martelbloed verlust,
gelukkig drie paar Broers, gedood in 't ogtendkrieken.
u sielen snellen heen op Cherubinnewieken,
bekranst met eeuwig loof in 't zalig Vredenhoff,
Daar gy in 't wit gekleed, zingt uwen Schepper lof.

C. S.

In het art. van Jan Verzijl: Genealogie der familie Steyns Bisschop (Steins Bisschop), verschenen in *Gens Nostra*. 11 (1956) 1-6 en 25-31, troffen wij de volgende „Franciscana" aan.

p. 5: Nicolaus Josephus Dominicus Steyns Bisschop, gedoopt te Maastricht (St. Nicolaas) 2 dec. 1783, begraven Maastricht (minderbroederskerk) 17 aug. 1793.

p. 6: Matthias Arnoldus Steyns (Bisschop), ged. Maastricht (St. Catharina) 15 april 1718. Hij trad in de Orde der Minderbroeders (vermoedelijk te Weert), geprofest 29 dec. 1736, priester gewijd in 1742, toegelaten als biechtvader en predikant 1743, was tevens organist en overleed 9 aug. 1758.

p. 26: Gerardus Maria Steins Bisschop, ged. Harlingen 15 aug. 1753, overleden Amsterdam 19 dec. 1800, begr. aldaar (Oude Kerk) 23 dec. 1800.

Hij trad in de Orde der Franciscanen, gekleed 1772 te Erkelenz, geprofest 2 maart 1773 te Erkelenz, verdedigde theses te Diest 20-21 febr. 1775 en te Leuven in 1776, priester gewijd 21 sept. 1777 te Mechelen, wordt missionaris in de Boomskerk te Amsterdam 23 febr. 1778. Daar overleed hij 19 dec. 1800 aan de kwade koorts. Hij had een zeer drukke biechtstoel en was een man van grote talenten en sprak verschillende talen.

p. 27: *Maria Cecilia Agnes Steins Bisschop*, ged. Venlo 1 aug. 1771, overl. aldaar 12 sept. 1835. In haar doopakte genoemd: Catharina

Cecilia Agnes. Zij trad in het klooster der Annunciaten te Venlo, onder de kloosternaam *Rosa,* geprofest 13 mei 1793. Het klooster werd in 1798 door de Fransen opgeheven, en zij stierf als rentenierster te Venlo op 12 sept. 1835 des namiddags om 3 uren ten haren woonhuize in de Vleeschstraat.

W. L.

Theodorus Godding, schout van St. Pieter, maakt 17 januari 1694 zijn testament. Hij wenst begraven te worden in de kerk der paters Minderbroeders op Lichtenberg, naast zijn overleden huisvrouw. Tot zijn erfgenamen benoemt hij zijn dochters Beatrix en Maria Elisabeth Godding.
Zijn testament werd 18 augustus 1694 aan de schepenen van St. Pieter ter hand gesteld en 27 januari 1695 in bijwezen zijner dochters geopend.
(Portef. 1423. Minuten Notaris H. M. Schaepen Maastricht 1694.)
Genealogische toelichting:
Theodorus Godding, ged. Emael 11 november 1635, † St. Pieter 21 oktober 1694, zoon van Jacobus en Beatrix Lenaers.
trouwt 1o. St. Pieter 7 juli 1668. Lucia van Aust, ged. St. Pieter 27 maart 1639, † vóór 19 december 1674, dochter van Petrus en Catharina Alberts.
tr. 2o. Margaretha Hinnisdael, begr. St. Pieter 24 september 1693, dochter van Joannes.
Uit het eerste huwelijk:
Beatrix Godding, ged. St. Pieter 6 juni 1669, begr. Luik (St. Andreas) 25 december 1725, trouwt Maastricht (St. Jacob) 16 juni 1713. Renerus Stephani.
Uit het tweede huwelijk:
Maria Elisabeth Godding, † St. Pieter 16 mei 1715, begr. O.F.M. trouwt Maastricht (St. Nicolaas) 23 maart 1695. Godefridus Augustinus Collette, ged. Maastricht (St. Nicolaas) 16 juni 1672, begr. Maastricht (St. Nicolaas) 25 april 1755, medecinae doctor, zoon van Godefridus Collette en Elisabeth Lutgardis de Lonchin.

JAN VERZIJL.

In het archief van de arme Clarissen te Mechelen berust het volgende handschrift:
Op-ganck ende Voort-ganck van 't Clooster der arme Clarissen binnen Mechelen uyt verschijden scriften en oude brieven bij een vergaedert door den Eerweirdigen Pater Fr. Joannes de Hertich, eertijds Biechtvader van 't selve clooster.
Het handschrift van 1693 bevat drie delen:
1. Een cort verhael van het clooster der arme Clarissen binnen Mechelen, vanden oorspronck des selfs; en hoe het selven is gesprooten uyt de arme Clarissen van Antwerpen.
2. Hoe die Religieusen hun clooster hebben moeten verlaten door de vervullinghe der ketters, ende hunne wedercompste tot Mechelen.
3. Eenighe gedenckweerdighe geschiedenissen van sommige godtvruchtighe Religieusen. De namen vande Eerw. Moeders Abdissen daer in begrepen, die het selven convent hebben geregeert van 't jaer 1500 tot het jaer 1693.
P. Joannes de Hertich heeft zijn geschiedenis gemaakt volgens „de oude brieven, ende scriften die ons zijn achtergelaeten, en gescreven door eenighe seer Godtvruchtige en heijlighe Religieusen, sonderlingh van Sr Anna van Thienen naar dat zij gevlucht waeren uijt Mechelen om de geusen die de stadt in hebben genomen in 't jaer 1580" (eerste hoofdstuk).
Soli Deo honor et gloria et per sanctam obedientiam 1657. Zie Jaargetijdenboek van het voormalig Klooster der Arme Claren te Mechelen (1510-1790), opgehelderd door P. Ladislas Kerkhove, Minderbroeder. Mechelen z.j. (1936), is een uittreksel der Handelingen van den Mechelschen Koninklijken Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst, tome XLI (1936) blzz. 6-7.

In het provinciaal archief O.F.M. te Weert bevindt zich een geschreven missaal. Het is een perkamente codex, 362 x 254 mm groot, zonder paginering, in een houten band, met leer overtrokken. De hoeken zijn met koper beslagen, maar de sloten zijn verdwenen. De codex is gaaf en in goede staat. De rug heeft vijf nerven; tussen de twee bovenste is later papier geplakt met het opschrift: Missale

Romano-Seraphicum 1531. Elke pagina heeft twee kolommen met twee lettersoorten. De stukken, die door het koor gezongen worden, zijn kleiner geschreven. Rubrieken zijn met zwarte letter, maar steeds met rode lijnen onderstreept. Noten staan er niet in. Wat de verluchting betreft: het missaal heeft twee soorten van initialen. De beginletters van een stuk zijn om de beurt rood en blauw. Is deze codex onhandig in het gebruik, omdat de paginering ontbreekt, in het proprium Sanctorum mist men bovendien bij ieder feest maand en dag van de viering.
Het missaal begint na een bladzijde wit onmiddellijk met het Kalendarium.
Een uitgebreide beschrijving vindt men in Neerlandia Seraphica III (1929) blzz. 281-288 van de hand van Pater Respicius van Valkenhoef O.F.M.

Als werken van Henricus van Geldrop troffen wij aan:
Het klein Toomken der Zielen, bevattende sommige Geestelijke Liedekens, zeer bekwaam om alle Zondaars tot God te trekken, en alle goede menschen tegen te houden, dat ze niet loopen uit den weg der deugden. Gemaakt door den eerwaarden Pater Henricus van Geldrop, Minderbroeder Recol. en in het licht gegeven tot een zalig Nieuwe Jaar. Te Rotterdam bij T. C. Hoffers. Twaalf bladzijden in 16°. Op blz. 12: approbatie van A. Hoefslagh, Antwerpen 11 October 1683.
Het kleen toomken der zielen, bevattende sommige geestelijke liedekens. . . . door den Eerw. Pater Henricus van Geldrop. Venlo 1800, bij de Wed. H. Bontamps (Approbatie van 1684).
Zie Sint Gregoriusblad 23 (1898) blz. 72.
In de Bibliothèque Royale te Brussel berusten van hem de handschriften:
Flores Scripturae Sacrae. 1662. (Inc.) In principio creavit Deus (sign. 4491), zie J. van den Gheyn S.J. Catalogue des manuscrits de la Bibliotheque Royale de Belgique I (Bruxelles 1901) n. 310, p. 167).
Chronicon 1678-1685 de rebus mirabilibus et secretis, quas ad propium usum annotavit Fr. H. van Geldrop, minor recollectus. (Sign. 16687-16688, Van den Gheyn l.c. VII (Bruxelles 1907) n. 5186.

p. 600 s.). Dit hs. is uit de Collectie van Hulthem VI, Manuscrits p. 656, n. 558. Zie S. Dirks O.F.M. Histoire littéraire et bibliographique (Antwerpen 1885) blz. 260.

P. Alfonso Pompei O.F.M. Conv. beoordeelt in Miscellanea Franciscana 1955 blz. 418 het boek: Der Christenspiegel des Dietrich Kolde von Münster, kritisch herausgegeben von Clemens Drees (Werl, 1954).

P. Mennas a 's-Hertogenbosch bespreekt in Collectanea Franciscana 25 (1955) blzz. 436-438 het boek van Clemens Drees, Der Christenspiegel des Dietrich Kolde van Münster (Werl 1954).

UIT BOEK EN BLAD

In de aloude Rijmkroniek van Melis Stoke worden tweemaal Minderbroeders vermeld. De eerste keer bij het jaar 1303. Toentertijd werd strijd gevoerd tussen Vlamingen en Hollanders om Zeeland. De Vlamingen sloegen op Vrijdag voor Palmzondag het beleg voor Zierikzee.

De uitgever van de Kroniek, Cornelis van Alkemade noteerde op de rand van zijn uitgave (Leiden 1609, blz. 212):

„De Vlamingen sonder de bedroefde dagen van de Goede Week aan te sien, waren dertel en verheugd, selfs, dat schandelijk is, de Geestelijkheid, die nog Biegt hoorden, nog het H. Brood uitdeelden".

Tot de geestelijkheid behoorden ook Frieren (d.i. Freres, Frères, Minderbroeders) en Jacoppinen (Dominicanen). Met de Minderbroeders zullen wel niet bedoeld zijn die van Zierikzee zelf, maar Minderbroeders die het leger van de Vlamingen als aalmoezenier of anderszins vergezelden. Van deze Minderbroeders zegt Melis Stoke:

> Daer waren Frieren ende Jacoppinen.
> Ic wane, dat si dene pinen
> Hadden van den Dienst ons Heren.
> Ende in castien ende in leren
> Was 't oec, dat si songhen: Ho!
> Si waren Propheten Pseudo.

Ik zou wel eens willen weten, zo gaat de kroniekschrijver verder, hoeveel mannen zij met Pasen biecht gehoord hebben en hoeveel mannen communiceerden. Door die nalatigheid dragen zij niet bij tot de vrede. Integendeel, zij moesten bedroefd zijn:

> Dat si dus sterken die ghevechte
> Ieghen reden ende jeghen rechte
> Dat si met rechte ontradden souden
> Bede van Jonghen ende van ouden.

In 1304 keerde de krijgskans. Jonker Willem, de zoon van graaf Jan II van Holland, nam 6000 Vlamingen gevangen. Zij werden in kerken en kloosters van Zierikzee ondergebracht „rot aan rot", ook in het Minderbroedersklooster te Zierikzee, zoals men op blz. 250 van genoemde uitgave lezen kan.

Men dreef se in Cloestere ende in Kerken
Wil die verstaen, so moghe di merken
Hoe men weet hoe veel re was.
Die rechte waerheit das,
Dat men se riep al te samen.
En dede bescriven al haer namen.
Ende ghine de delen har en tare (=hier en daar)
Daer so mocht men horen 't ware.
Want dat wist ie emmer wale (=immers wel),
Men levend' er uut bi ghetale,
Ut' er Minderbroeders Poerte (= klooster)
Twee en dertigh hondert, sonder bo(e)rte,
Dat ter ghehoert was ut' en scrichte (= geschrift).

Als het Minderbroedersklooster te Zierikzee 3200 man - hoe dan ook kon bergen, moet het wel zeer groot geweest zijn.

C. S.

In 1623 verscheen bij Hendrick Aertssens te Antwerpen „Den Wech des eeuwich levens Beschreven int Latijn door P. Antonius Sucquet, over-geset door P. Gerardus Zoes beyde Priesters der Societeyt Iesu. Door den Aucteur van niews oversien en vermeerdert. Met Beelden verlicht, door Boëtius A Bolsvert". Onder deze gravuren verdient er hier een vermeld te worden, omdat er onder de Heiligen, die de pelgrim en zijn engel-geleider beschouwen in de verte de H. Vader Franciscus te zien is, die de wondtekenen ontvangt. De plaat bevindt zich tegenover bldz. 272, waar de verschillende Heiligen genoemd worden, die geknield de H. Drievuldigheid aanbidden.

„Siet", zegt de auteur, „hoe veel datter in de klooster, ende in de wildernisse, Godt dach ende nacht loven ende dancken. Siet hier den heylighen Hieronymus, hebbende syne borst bebloedight. Aen-

schout al-daer Simeon Stylites vol-herdende in alle winden ende onweder, staende op eene colonne, ende boven al den heylighen Franciscus; smiltende in de wonden van Christus onsen Salich-maker".

W. L.

Gerard Brom schreeef in De Beiaard 21 (1917) 40-73 een pleidooi voor een grootscheepse aanpak van de missionering in onze toenmalige Oost onder de titel van „Het wereldapostolaat".
Op pag. 55 bestrijdt G. Brom de mening alsof missieactiviteit een nadeel van het eigen volk zou zijn en wijst daarbij op het voorbeeld van Ignatius die van zijn eerste volgelingen reeds uitstuurde naar verre landen. Hij vervolgt dan: „Praktiese Hollanders denken er nog zo over: De laatste Provinciaal van de Franciskanen, die zoveel paters voor de studie vrijstelde, wist er nog genoeg af te zonderen voor de missie, ofschoon er eerder gebrek aan werkers dan aan werk scheen; . . . .".
Op pag. 60 lezen wij: „Waar de verbeelding me eenmaal in de dubbele verte van afstand en toekomst vrij laat rondvliegen en een omschreven ontwerp tenminste gedachtewisseling uitlokt, zie 'k Oost-Java toevertrouwd aan de meest populaire en expansieve orde van ons land, die z'n missies in China en Brazilië weer tot nieuwe takken laat uitbloeien. Voor de komst van Franciskanen in (pag. 61) ons Indië pleit biezonder de geestelijke nood van de Chinezen. Zoals regeringstolken tijdelijk naar China gaan, om zich in Insulinde te vestigen, kunnen beproefde missionarissen uit Z. Chansi hun ervaring van volk en taak doelmatig onder koelies en tokohouders gebruiken . . . . waarom zouden onze Minderbroeders niet de landverhuizers van China naar Indië voorthelpen?"

Fid. van Velzen O.F.M.

P. G. Bins, Reisboek voor Friesland. Uitgave Provinciale Friese Vereniging voor Vreemdelingenverkeer te Leeuwarden, (1955), 208 pp. *f* 3.50.
Om de overvloedige tips betreffende tochten, rondvaarten, bezienswaardigheden, monumenten, herbergen, en om de prachtige foto's en kaarten, wordt dit boekje in het Ten Geleide terecht een „compendium van toeristische gegevens" genoemd. Niet alleen voor toeristen van buiten, maar ook voor de Friezen zelf zal dit mooie werkje een openbaring zijn van de veelzijdige rijkdom van Friesland. Dr. Sybrand Galama O.F.M.

P. G. Bins, Friesland/Fryslân. Amsterdam (L. J. Veen), (1955), 54 pp. *f* 3.50.
Dit luxueus uitgegeven boekje bevat 22 grote foto's van het Friese land of van het Friese leven. Op de bladzijde naast de foto staan een citaat uit een Friese dichter en een korte beschrijving in het Nederlands, Engels, Frans en Duits. S. G.

K. Sikkema, e.a., Van alles en nog wat over Friesland. Leeuwarden (Provinciaal Bestuur van Friesland), 1955, 68 pp.
Dit eenvoudige, maar zeer aardige en instructieve uitgaafje van het Provinciaal Bestuur licht lezers en kijkers in over de vele aspecten die land en volk van Friesland bieden. S. G.

Yge Foppema, Het Fries in Nederland. Drachten (Laverman N.V.), 1952, 59 pp.
De actieve Drukkerij Laverman N.V. te Drachten heeft een keurige herdruk bezorgd van de bekende voordracht van de niet-Friese journalist Yge Foppema over de taal en letterkunde van Friesland, op 21 juni 1949 gehouden voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Een van de vele gezonde gedachten uit deze rijke rede wordt op p. 37 aldus geformuleerd: „Tweetaligheid is in zekere zin altijd een ramp voor een volk, maar het is een ramp die tot een zegen kan worden - mits men zich dan ook op die tweetaligheid baseert en het volk niet laat vervallen in een nog veel grotere ramp: anderhalftaligheid - tweemaal driekwart." Laverman heeft op de laatste 10 bladzijden een uiterst beknopte „bloemlezing" uit de hedendaagse Friese letterkunde gepubliceerd. S. G.

Prof. Dr. J. H. Brouwer, Hedendaagse aspecten van de Friese literatuur, Drachten (Laverman N.V.), 1954, 36 pp. *f* 1.50.
Professor Brouwer becijfert in deze lezing, op 13 februari 1954 gehouden voor de Maatschappij der Nederlandse letterkunde, de relatief grote pro-

duktie van letterkundig werk in het Fries, vooral van poëzie en toneelstukken. De professor meent een na de laatste wereldoorlog groter wordende scheiding tussen intellect en volk, tussen letterkunde en lectuur te constateren; hij wijst op de voordelen daarvan. Tenslotte bespreekt hij de stand, of beter de gang, van de nieuwste literatoren in termen die aan de Elfstedentocht zijn ontleend. S. G.

Dr. M. P. van Buijtenen, De Fries-Groningse grens in Lauwerszee en Wadden, Drachten (Laverman N.V.), 1954, 60 pp. en 5 uitslaande kaarten. *f* 2.90.

In deze op verzoek van Gedeputeerde Staten geschreven studie behandelt de Rijksarchivaris van Friesland de argumenten van Prof. Jhr. Dr. P. J. van Winter in zake het niet meer kunnen optreden van grensgeschillen tussen Friesland en Groningen in Lauwerszee en Wadden. De argumenten van Van Winter worden „juridisch niet geheel stringent" genoemd. S. G.

Dr. W. J. Kooiman, Luther: Zijn weg en werk. (Weg en werk der Kerkhervormers). Amsterdam, W. Ten Have, 1954, vierde druk. In klein -8°, 224 pp. Gebonden *f* 6.50.

In dit, met foto's uit de recente Lutherfilm geïllustreerde werkje heeft de Auteur de 50 radiotoespraken gebundeld, die hij van oktober 1953 tot oktober 1954 voor de N.C.R.V. gehouden heeft. Hij behandelt de voornaamste gebeurtenissen uit Luthers leven en geeft daarbij min of meer terloops de betekenis van diens theologie aan. Hoe vlot geschreven ook, is deze Lutherinterpretatie van de Amsterdamse hoogleraar toch niet geheel overtuigend.

Het grootste bezwaar is, dat de schrijver zonder meer aanneemt, dat Luther een naar katholieke begrippen goed werk deed, toen hij in het klooster intrad. Toch staat dit geenszins vast. Het is namelijk zeer waarschijnlijk, dat de Reformator in juli 1505 zich door een vlucht in het geestelijk leven aan een contrakt heeft onttrokken, dat hij met zijn vader gesloten had. Hij had namelijk tot dan toe op diens kosten gestudeerd, maar op voorwaarde dat hij door het behalen van een titel in de rechtsfaculteit de familie zou dienen. Vanwege dit contrakt was het de jonge Luther niet geoorloofd, zonder goedvinden van zijn vader plotseling in het klooster te gaan. Toch deed hij dit, en ter rechtvaardiging beriep hij zich op een wonderbare roeping en een onherroepelijke gelofte. Aangezien het weinig waarschijnlijk is, dat hij in een onweer zonder meer een Goddelijke roepstem vernam, en aangezien hij in feite geen eigenlijke gelofte, maar slechts een wens uitsprak, ligt het voor de hand, dat hij slechts voorgegeven heeft, op wonderbare wijze door God geroepen te zijn en een bindende gelofte te hebben afgelegd. Op deze wijze maakte hij misbruik van de Goddelijke autoriteit en beging hij een ernstige zonde, die boven-

dien voor het kerkelijk recht als misdaad van ketterij gold. Zo begrijpt men, waarom Luther reeds in het noviciaat van mening was, zwaar gezondigd te hebben, en wel zo dat voor hem geen vergiffenis mogelijk was. Zolang hij namelijk zijn bedrog niet terugnam - en dat deed hij nooit - zette hij het impliciet voort, met alle gevolgen van dien. Doordat Prof. Kooiman deze mogelijkheid niet onder ogen ziet, laat staan uitschakelt, schenkt hij Luther een onvoldoend gemotiveerd vertrouwen. Inderdaad kan Luthers Reformatie van dit aanvankelijk bedrog uit zeer goed uitgelegd worden als een levenslang en vertwijfeld pogen, zonder herstel van de waarheid Gods genade af te dwingen. Daartoe vond hij eerst een onchristelijke werkgerechtigheid uit, later beperkte hij zich tot een reformatorisch supergeloof.

Behalve dit fundamentele bezwaar kunnen nog verschillende andere van minder belang tegen de hier geboden Lutherinterpretatie worden ingebracht. Vooreerst is de Reformator begin juli 1505 waarschijnlijk niet naar het verre Mansfeld gegaan (p. 5), maar naar het nabije Gotha (J. Jonas). Tweedens ging hij niet 17 juli 1505 het klooster binnen (p. 9), maar reeds 16 juli 's avonds ("16 iulii die Alexii"). Bovendien was hij ongeschikt voor de Orde, niet alleen omdat hij een kerkrechtelijk strafbaar misbruik van Gods Naam had gemaakt, maar ook omdat hij het studiecontrakt met zijn vader eenzijdig verbroken had en zich bovendien een aanzienlijk bedrag aan boekengeld wederrechtelijk had toegeeigend (cfr p. 9). Wel trachtte hij later de toestemming van zijn vader af te dwingen, maar het resultaat was: „dedit voluntatem dem Diebstal", hij vond de diefstal goed (WA 49, 322). Het „Turmerlebnis" behoeft geen aanwijsbaar keerpunt in Luthers leven te zijn (p. 15), maar kan even goed opgevat worden als een litteraire fictie, waarin Luther zijn jarenlang „Ringen", d.i. zijn strijden met Gods woord tot uitdrukking brengt, samen met de victorie die hij op de Bijbel behaalde. Het aanplakken van de aflaatthesen was een bij uitstek openbaar optreden (onjuist p. 19). Onlogisch wordt op p. 51 van Luther beweerd, dat hij de leken niet opzette „tegen de geestelijkheid als zodanig", omdat het niet „tegen mensen, maar tegen een systeem" ging. Hij zette de leken wel degelijk „tegen de geestelijkheid als zodanig" op, hoewel niet tegen de „geestelijken als mens". Onvriendelijk is p. 119: „Onderwijl wordt de martelaar door een bisschop ontwijd". Het gaat namelijk over het „degraderen" van een afgevallen priester, die niet „ontwijd" kan worden. Bij p. 120 kan opgemerkt worden, dat Luther de Nederlanders over het algemeen als een minderwaardig soort Duitsers beschouwde, zowel vanwege hun taal als vanwege hun commerciële handigheid. Op p. 135 is waarschijnlijk „wagenburcht" bedoeld in plaats van „wapenburcht". Het is te betwijfelen, of Luther zelf ooit gezegd heeft, wat de A. hem in de mond legt: „God zelf is de kern. . . . van het leven in bloem of blad" (p. 150). Onscherp geformuleerd is ook: Zwingli „maakt de ratio tot norm van Gods wezen en

doen, in plaats van het mysterium" (p. 163), alsof het mysterie een norm van Gods wezen zou zijn. Bij p. 183 kan opgemerkt worden, dat in Luthers tijd niemand bij de „pastor loci" behoefde te biechten. Op p. 206 stelt de A. het voor, dat de Nederlandse opstand tegen Spanje gemotiveerd werd door een oorspronkelijk Lutherse, later Calvinistisch uitgewerkte theorie over het recht van opstand, alsof de katholieken niet krachtens hun eigen en meer zakelijke opvattingen aan de opstand deelnamen.

Alles bij elkaar dus een vlot geschreven en sympathiek boekje, dat weliswaar niet doorgedrongen is tot het eigenlijke probleem van Luthers leven en leer, maar datgene biedt, wat de niet-katholieke lezer in ons vaderland tot tevredenheid over „zijn" Luther kan stemmen. Daarom was het een goede gedachte van de A. tekst en melodie van „ein feste Burg" aan het werkje toe te voegen. Alleen had hij daarvan geen vertaling moeten leveren, maar de duitse tekst. Bepaald lelijk vinden wij de ij-klanken in het eerste couplet, het „Vraagt gij wie, zo weet, / dat Hij Christus heet" in het tweede, het „En schoon deez' aard vol duivels waar" met „De vorst van de tijd" in het derde, het „Laat hen maar begaan" voor het grootse „Lass fahren dahin" in het vierde. Voor een betere vertaling zou de dichter het Lutherbrevier van K. A. Meissinger kunnen naslaan, waar de schoonheid van dit lied juist in het rythme gelegd wordt, dat in de Nederlandse tekst om zeep gebracht is. Dr. Reinoud Weijenborg O.F.M.

Dr. A. W. E. Dek, Genealogie der Graven van Holland, 's-Gravenhage, Uitgeverij Excelsior, 1954. 2e Druk. 160 blz.

In mijn studententijd vond ik in een hs. te Muenchen een kleine, gedeeltelijke genealogie der graven van Holland, hetgeen bij mij de hoop deed ontstaan, dat er eens een volledige, goed gedocumenteerde zou verschijnen. Voor de studie der middeleeuwen van ons vaderland was een dergelijke genealogie zeer gewenst en daarom zijn wij nu verheugd, dat Dr. Dek ons die geschonken heeft. Hij aanvaarde daarvoor onze dank en hulde.

Het werk is mooi uitgevoerd. Bij ieder gravenhuis vinden wij een genealogische tabel, de genealogie zich uitstrekkend van ongeveer 900 tot 1581. Niet alleen de graven van het Hollandse, Henegouwse, Beierse, Bourgondische en Habsburgse huis en hun echtgenoten, maar ook de bastaarden worden aangegeven. Zeer prettig is ook, dat betrouwbare afbeeldingen de geslachtslijsten illustreren. Men probeert dan wel eens het karakter van de vorsten uit hun portret af te leiden. In een slotbeschouwing bericht de uitgever der tabellen een en ander over de huwelijkspolitiek der graven van Holland.

Voor de geschiedenis der Minderbroeders is interessant, dat een kleinzoon van Philips van Bourgondië en zijn naamgenoot kort na 1480 in de Orde is getreden en dat hij bij Mézières in 1487 een klooster stichtte. Zijn echtgenote was in 1480 overleden. Zij heette Maria en was de dochter

van Jean de Roye, heer van Lanoy etc. en Blanca de Brosse. De moeder van deze Philips is onbekend, hijzelf was bastaard van Johan van Bourgondië, zoon van Philips, die weer een zoon was van Philips de Schone, hertog van Bourgondië.

Deze tweede druk is gelijk aan de eerste. Alleen bracht de auteur met inkt op blz. 57 een aanvulling van sterfdatum van Albrecht, die in 1452 deken der hofkapel te Den Haag was. Deze overleed namelijk 14 dec. 1483.

De alfabetische literatuurlijst en de dito index verdienen alle lof.

Dr. Willibrord Lampen O.F.M.

Dr. W. H. Beekenkamp, Bonifatius. Den Haag, J. N. Voorhoeve, 1954, 32 blz. *f* 1.—.

Ter herdenking van de marteldood van Sint Bonifatius gaf ons Dr. B. een korte, vlot geschreven schets van het leven en werken van de apostel van West-Europa, gezien onder protestants-gelovige belichting. Wanneer we afzien van de „Preken", die lange tijd aan Bonifatius werden toegeschreven, doch bezwaarlijk zijn werk kunnen zijn, moeten we erkennen, dat de auteur de goede bronnen en literatuur gebruikt heeft.

De feiten zijn genoegzaam bekend, maar de interpretatie is natuurlijk niet overal dezelfde. Dr. B. ziet in de Heilige „een noodlottig gebonden mens". Dit „noodlottig" is juist iets te veel. Gebonden is Bonifatius wel; dat was Paulus volgens eigen zeggen ook. Misschien voelde Bonifatius zich inderdaad iets te veel gebonden, maar dat dit zijn tragiek uitmaakt, kunnen we niet inzien.

Verwonderen doet ons niet, dat de schrijver de Keltische, Columbaanse zendelingen in bescherming neemt en zelfs hun leven evangelisch noemt, ofschoon zij gehuwd waren tegen hun geloften in.

Van dit standpunt gezien wordt het inderdaad onverklaarbaar (blz. 16), „hoe Bonifatius er toe gekomen is, om elke medewerking af te wijzen". Is de Heilige dan fanatiek te noemen?

Kontakt met Rome en met de wereldlijke machten was noodzakelijk, wilde de zendeling iets bereiken. Mij dunkt, dat de historicus dit moet erkennen. We zullen verder geen aanmerkingen maken over sommige uitdrukkingen als „de prins der apostelen Paulus" e.d.

Lof verdient de juiste schrijfwijze van de naam Bonifatius en de verklaring ervan en de mooie reprodukties, de keurige druk en prettige stijl. De inleiding over de waarde van de geschiedenis is prima. W. L.

A. Bijl Mz, Het Sint Willibrordshuisje te Vlaardingen. Vlaardingen, Dorsman en Ode, 1954. 28 blz. *f* 1.50.

Vlaardingen is een der vijf moederkerken van Holland gesticht door Sint Willibrord. Waar die kerk precies gestaan heeft, kunnen wij slechts vaag vermoeden. Aldus de grote kenner van Oud-Vlaardingen Knottenbelt in

de Nieuwe Vlaardingse Courant, 1919, no. 4295 van 30 april. Bijl is wat positiever en vermeldt een bouwsel daterend uit het begin onzer jaartelling, dat in 1941 bij gravingen aan het licht kwam, aan de oever van het riviertje de Vlaarding. Deze localisatie komt overeen met de Egmondse Evangelie-aantekeningen, waarin onder de schenkingen van graaf Arnulf aan de abdij Egmond ook een kerk voorkomt „super ripam fluminis quod vocatur Flardinghe", doch Oppermann noemt deze schenking falsariswerk en ook Meilink twijfelt aan de echtheid. Zie overigens *J. A. J. Jousma, Oudheid van Vlaardingen,* Vlaardingen 1947, 93 vv.
Bijl geeft ons nu de geschiedenis van het „huisje waar Willibrord tijdens zijn verblijf gewoond heeft en dat niet groter en comfortabeler was dan de kloostercel van een Benedictijner monnik" en dat stond aan het eind van de Hoogstraat bij de Markt. In 1446 komt in een keur van Delfland het „Sinte Willebroors huusgen" te sprake, maar dat is een heel laat getuigenis, wanneer men bedenkt, dat de Heilige in 739 is overleden.
De volgende jaren of eeuwen leveren aardige bijzonderheden over dit huisje, b.v. dat het soms „Sint Nicolaes" genoemd werd, wel misleid door de gelijkenis van Willibrord en S. Nicolaas, in gevelstenen dan. Er zou nu een afbeelding van S. Willibrord worden aangebracht. Voor de lokale geschiedenis van Vlaardingen is dit boekje van belang. W. L.

A. C. Nielson, De brieven van Bonifatius (uit de serie onderwijs, kunsten en wetenschappen). Nederlandsche uitgeversmaatschappij N.V., Leiden, z.j. - 64 blz. in 12°. *f* 1.65.
Een aardig boekje, enigszins eigenaardig in elkaar gezet. Na een bladzijde inleiding, volgen drie blz. over Bugga en dan een brief van haar *aan* Bonifatius (dus de titel is niet geheel juist) en daarna de brief van deze aan Bugga. Vervolgens komt een hoofdstukje „Bonifatius en het Latijn". Volgt een brief van Zacharias aan Bonifatius, daarna een zevental bldz. over „Reizen", waarna een brief van hofmeier Karel (Martel) èn een van Cena aan Bonifatius en een van deze aan „de aartsdiaken Iammulus" (vertaald „Cardinaal Gemmulus"!). Volgt een hoofdstuk „Moeilijkheden", Brief VII is van Bonifatius aan Daniël. Hij noemt zich daar „servus servorum Dei (dat kon toen nog) evenals in brief VIII en IX resp. aan Leobgijde en Fulrad en in brief X aan Eadburg, „zijn geliefde zuster". Aan VIII en IX gaat een stukje vooraf over Bonifatius' helpers, aan X over zijn boekerij.
Deskundigen zien, dat hier maar een keuze uit *de* brieven van Bonifatius gedaan is. Er ontbreken b.v. de brief van de Heilige aan Pipijn en twee aan Paus Stefanus II en die aan abt Optatus van Montecassino, enz. De titel van het boekje had dus, ook op de omslag „brieven", niet „*de* brieven" moeten luiden. Bovendien staat er veel meer in dan brieven. Men krijgt er wel een goed idee van Bonifatius en zijn werk.
Detailkritiek zullen we maar achterwege laten. Een inhoudsopgave zou

wel verwacht zijn. Vermelden we nog dat van de brieven zowel de Latijnse tekst als de vertaling gegeven wordt en deze is wel vlot. Al met al zeer aanbevolen. W. L.

J. N. C. M. Schermer. Onze romeinse Liturgie. Tekeningen van P. Kingma. Tweede druk. Breda, Parcival, z.j. (1955) *f* 6.—.

Met de algemene inspekteur A. Chr. Oomes zijn wij het eens, als hij in zijn voorwoord zegt, dat godsdienstleer en liturgie elkander behoren te doordringen. We kunnen hem ook bijvallen, als hij de mindere of meerdere noodzakelijkheid van een afzonderlijk boek over godsdienstleer en over liturgie betoogt. De docent is immers wel in staat diverse stoffen te coördineren.

Ofschoon de schrijver heel wat dogmatiek in zijn boek binnensmokkelt, moet men volgens zijn opzet het beschouwen als een liturgieboek, een werk derhalve, waardoor men dieper kan doordringen in de eredienst van de heilige Kerk. Dat hij daarbij de historische ontwikkeling van feesten, tijden en gebruiken vermeldt, is in het algemeen toe te juichen.

Van zijn werk wil hij tegelijkertijd een leerboek en een leesboek maken. Dit hinken op twee benen brengt aan het boek geen voordeel. Dat hij steun zoekt blijkt ook uit de reeks namen, die hij vermeldt in zijn: ter verantwoording en die blijkbaar aan zijn boek een uitwendig gezag moeten verlenen. Ofschoon wij deze autoriteiten niet versmaden, durven wij toch wel van hun zo gunstig oordeel af te wijken. Krachtens de (onvolledig beschreven) bronnen en de soms hinderlijke aanhalingen blijkt, dat dit boek meer een kompilatiewerk is, dan een van oorspronkelijk karakter. Wij geven gaarne toe, dat iedere schrijver van een dergelijk boek zijn wijsheid, althans voor een deel, moet putten bij erkende auteurs. De kunst is echter om die wijsheid op praktische wijze aan te wenden en te verwerken voor hen, voor wie het boek bestemd is. Men leze bijvoorbeeld op blz. 79 de historie van de tuniek en dalmatiek, op blz. 195 over het feest van de gedaanteverandering, op blzz. 206-207 over het katechumenaat. Maar - wij geven het gaarne toe - de docent kan altijd overslaan, wat hij voor de zijnen en voor zich als ballast beschouwt. Minder aangenaam voor hem en zijn discipulen is het, dat vele stukken zo moeilijk verteerbaar zijn. Lange en ingewikkelde zinnen komen herhaaldelijk voor en daarbij heeft de schrijver de onaangename gewoonte, voortdurend met tussenzinnen - - te werken.

Een modern boek zou volgens meerderen geen goed boek zijn, als men geen opdrachten aanbiedt. Met deze opdrachtenmanie doet de schrijver hartelijk mede. Theoretisch behoeft men zich daar geen zorgen over te maken. Zoals vele anderen heeft hij zich blijkbaar niet ingedacht in de praktische mogelijkheden en moeilijkheden. We zouden ons willen afvragen, hoeveel docenten bij zijn opdrachten eerst zelf moeten „aangeven", „zoeken", „tekenen", „maken" „nagaan", „bepalen".

Om onze lezers een proefje te laten smaken, kiezen wij enige willekeurig genomen opdrachten uit.
blz. 114: Zoek enkele voorbeelden, waar het graduale, wat inhoud betreft aansluit bij het epistel en het alleluiavers bij het evangelie.
blz. 134: Ga na, hoe in een gezongen Mis (met volkszang) de gelovigen instemmen met het offer van lof en dank, dat de Kerk met het offer van Christus aan God aanbiedt.
blz. 243: Als u de volledige tekst van de wijdingen in handen kunt krijgen, ga dan eens na, door welke symbolische handelingen de heiliging van de wijdelingen tot uitdrukking wordt gebracht.
Gezien zijn andere publikaties, heeft het sterkst op ons indruk gemaakt, dat déze schrijver zich ontpopt als een verwoede vragensteller en wel zó, dat hij zelfs in zijn opdrachten vragen niet vermeed. Wij zullen hier niet disputeren, over nut en noodzakelijkheid van vraag- en antwoordsysteem. De praktijk leert hier meer dan genoeg. De auteur blijkt overigens zelf niet geheel gerust. In zijn: ter verantwoording getuigt hij zelfs: waarschijnlijk ben ik nog te uitvoerig geweest. Laten we over een vraagje min of meer niet twisten: in elk geval ontmoeten wij er voor vier bladzijden tekst op blz. 39 er 21.
Het moge de schijn hebben, dat wij over dit boek niet in verrukking staan. Hij, die zelf boeken samenstelt, weet, wat zorgen en moeiten dit eist. We geven voor die moeite graag aan de schrijver de eer en kunnen hopen, dat zijn wens vervuld wordt, waar hij op blz. 6 verklaart: zo is dit boek bedoeld voor Kweekscholen en de hogere klassen M.O., maar ook voor leerkrachten van L.O. en U.L.O. en gewone belangstellenden in de leer en het leven van de Kerk. Mogen dus alle gelovigen profijt hebben van zijn arbeid. P. Cunibertus Sloots O.F.M.

E. P. Duffner M.S.C., Berthe Petit, lid van de Derde Orde van St. Franciscus (1870-1943). Tielt, Drukkerij-Uitgeverij Lannoo (s-Gravenhage, Anna Paulownastraat 73), z.j. (1949). *f* 1.50.
Zoals uit de titelbeschrijving blijkt, was Berthe Petit een Tertiaris en „het ging haar ter harte derde-ordelinge te zijn (blz. 11, 18, 39-42). Zij is door God begenadigd geweest met veel lijden, dat zij voor de priesters droeg en bracht aan de wereld een boodschap van het heilig Hart ten gunste van de devotie tot het bedroefd en onbevlekt Hart van Maria, over welke devotie de schrijver ook een teologische verantwoording geeft. De beknopte biografie maakt een goede indruk. C. S.

De dienares Gods. moeder Maria Teresa van de H. Joseph, stichteres van de Carmel van het goddelijk Hart van Jesus. Een autobiographie. Steyl-Tegelen, Boekhandel St. Willibrordus, z.j. (1954). *f* 5.90.
Deze autobiografie maakt indruk om de eenvoudige toon, waarmede heel gewone zaken, evengoed als de meer sublieme verhaald worden. Anna

Maria Tauscher van den Bosch was geboren uit protestantse ouders: haar vader was dominé. Door God tot het katholicisme geroepen, heeft zij ondanks zeer grote tegenwerking, óók soms onbegrijpelijkerwijze van zijde der geestelijken, in vele landen haar sint-Josefhuizen opgericht voor het arme kind en de ouden van dagen. Zij werd de stichteres van een nieuwe zeer bloeiende tak van de Karmelorde en ongelofelijk is het haast, hoeveel arbeid zij verrichtte en hoeveel zij leed en zich verstierf. Onbeperkt was haar Godsvertrouwen en Sint Josef heeft haar ongetwijfeld bijzonder beschermd. Deze hoogstaande vrouw heeft ons, ook en vooral in deze tijd veel te leren. En haar levensbeschrijving voor eigen zusters ter lering geschreven, is voor iedereen interessant en leerzaam.
Het proces voor haar zaligverlaring werd in 1953 ingeleid.
Op blz. 37 wordt medegedeeld, dat zij zich liet inschrijven in de derde Orde van sint Franciscus. De nederigheid van de heilige Franciscus van Assisië wekte in haar een groot verlangen naar vernederingen (blzz. 73, 84). Pater Damasus O.F.M. was de biechtvader van de zusters in Sittard (blzz. 113, 114). Kleine bijzonderheden over de orden van sint Franciscus vindt men op de blzz. 147, 178, 201, 207, 221, 235-239, 250.

C. S.

Kanunnik Dr. A. Decoene, Don Bosco als pedagoog. Tielt-Den Haag, Lannoo, 1955. Ing. *f* 3.50, geb. *f* 5.50.
Slechts enkele levensdata vindt men in dit lezenswaardig boek. De bekwame schrijver is het ook niet te doen om een biografie te geven, maar zijn opvoedingsteorie en -praktijk te doen kennen. Tot dit doel verdeelde hij zijn boek in vijf hoofdstukken. Hij beschouwt achtereenvolgens Don Bosco als pedagoog, zijn preventieve methode, Don Bosco als prakticus, als man van de daad en als priester-pedagoog: de heilige. Uit een en ander blijkt, dat men Don Bosco niet uitsluitend mag bekijken uit gegevens, die louter natuurlijke psychologie en karakterologie verstrekken. Zijn brandende liefde tot God, zijn religieuse en evangelische liefde tot de jeugd kunnen alleen een verklaring geven van zijn persoon en arbeid en van de invloed, die hij tot in onze dagen steeds sterker blijft uitoefenen. Het boek is geschreven met wetenschappelijke ernst en verdient de eerlijke aandacht van iedereen, die met opvoeding te maken heeft.
Op blz. 110 lezen wij, dat Don Bosco meende minderbroeder te moeten worden. Maria waarschuwde hem, dat hij voor iets anders was weggelegd. Op blz. 131 verzekert de auteur: Don Bosco was franciscaans van geest. Zie verder over enige franciscaanse bijzonderheden op blzz. 129, 130, 132,

C. S.

Marie Boddaert, Roswitha, verhaal uit de dertiende eeuw. Geïllustreerd door B. en J. Midderigh-Bokhorts. Achtste druk. Alkmaar, Kluitman, z.j. *f* 3.50.

Het middeleeuws verhaal komt met het happy end overeen met de verhalen uit onze dagen. Maar dit boek heeft het voordeel, dat men - al is het op romantische wijze - tevens boeiend kennis neemt met personen en feiten uit de riddertijd. C. S.

De Paus in het Vaticaan. Nederlandse tekst van Mgr. Dr. Jan Olav Smit. 's-Gravenhage, Bandung, W. van Hoeve, 1955. Ing. *f* 16.75, geb. *f* 19.95.
Onder de titel „Rome Immortelle" publiceerde Mgr. P. Pfister een rijk geïllustreerd werk over het leven van Pius XII. Het bevat een intessant relaas van de meest merkwaardige gebeurtenissen uit het leven van deze Paus: zoals de keuze en kroning, de audienties, de heiligverklaring van paus Pius X, het jubeljaar 1950, de dogmaverklaring van Maria's lichamelijke tenhemelopneming, het optreden tijdens de oorlogsjaren enz. enz. De betekenis van het boek is hierin gelegen, dat het niet enkel vertelt, maar vooral door de vele en indrukwekkende foto's bij de gebeurtenissen als tegenwoordig doet zijn. De Paus staat voor ons, als redenaar, als vader van de volkeren, als opperpriester, als heilige. Mgr. Smit bewerkte dit boek voor Nederland en voegde er een en ander aan toe, waaruit de bijzondere belangstelling van de Paus blijkt voor ons volk en voor zijn Koningin. Gaarne bevelen wij dit boek aan. Wie Rome bezocht en de Paus zag, voelt er zijn mooiste herinneringen door opleven en wie dit voorrecht nimmer genoot, kan bladerend in dit werk althans enigszins genieten van het „onsterfelijke Rome" en „de Paus in het Vaticaan" zien.
Dr. E. Sloots O.F.M.

Beeldende Kunst en Bouwkunst in Nederland. Gids. 's-Gravenhage Staatsdrukkerij en Uitgeversbedrijf, 1954.
Dit aantrekkelijk uitgegeven werk voldoet aan de eisen die men redelijkerwijs bij een rondleiding langs het nederlands kunstbezit kan stellen. Van de elf provincies zijn er kaarten en van de voornaamste steden Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag, Delft, Utrecht, Maastricht bovendien plattegronden, waarbij de bezienswaardigheden worden opgegeven. Vervolgens is er een lijst van de voornaamste musea en een uitgebreide bibliografie. Vooraf gaan enkele inleidende hoofdstukken, waarin eerst in het algemeen gesproken wordt over de factoren die onze vaderlandse kunst bepalen, vervolgens gepoogd wordt om van bouwkunst, schilderkunst, tekenkunst, grafische kunsten, beeldhouwkunst, kunstnijverheid beknopt de historie te schetsen van het primitief begin tot het ingewikkelde einde. Honderd zes en vijftig afbeeldingen verduidelijken de tekst.
Over de Minderbroederskerken te Maastricht, Bolsward, Nijmegen, Deventer, Kampen, Weert, Roermond, Amsterdam, 's-Gravenhage, Bleijerheide worden enkele bijzonderheden vermeld. E. Sl.

Deus Providebit. Zusters Franciskanessen van Heythuysen. Jaarboek 1954.
Welk een weerklank de oproep van Pius XII om 1954 als een Maria-

jaar te vieren bij de Zusters van Heythuysen gevonden heeft, toont dit jaarboek, dat bijna een Mariaboek geworden is. Het verslag van de gebeurtenissen in de huizen van de Congregatie in binnen- en buitenland, gaat bijna uitsluitend over de diverse festiviteiten ter ere van de Moeder Gods in het jubeljaar gehouden. Van de heiligdommen van Maria, waarheen bedevaarten werden georganiseerd, geeft de samenstelster van het boek uitvoerig geschiedenis en legende. In de tekst zijn vele goede afbeeldingen van de op deze en andere plaatsen vereerde beelden opgenomen, zo van het Marianum te Neeroeteren, de Causa Nostrae Laetitiae te Tongeren, O. L. Vrouw van Leenhoff, Roermond, Thorn, Weert, Renkum, Haarlem, Heiloo, 's-Hertogenbosch, Ysselmonde, de Mater Dolorosa te Linz, de Stralenkrans-Madonna te Aken, de zwarte Madonna van Czestochowa (Polen) enz..... Verder worden verzen aangehaald van dichters die de lof van Maria bezongen en citaten van schrijvers die de glorie van Maria-steden als Maastircht en Antwerpen, verkondigen.
Alzo een boek dat niet enkel van belang is voor Kerk- en Ordeshistorici, maar voor al degenen die zich voor de geschiedenis der Mariaverering en meer speciaal voor de Iconographia Mariana interesseren. E. Sl.

Prof. Dr. Willibrord Lampen O.F.M. Panis Angelicus. Bloemlezing uit de wereldliteratuur ter ere van het heilig Sacrament. Tielt, Den Haag, Lannoo, (1955). Ing. *f* 10.—, geb. *f* 12.—.
Voor een bloemlezing ter ere van het heilig Sacrament was het vijftigste jaar sinds de heilige paus Pius de tiende alle gelovigen opwekte tot de veelvuldige en dagelijkse Communie de tempus acceptabile en Professor Lampen, sinds jaar en dag bezig met het verzamelen van bijzondere stukken betreffende het heilig Sacrament (vgl. de inleiding van Eucharistica I, verschenen bij van Putten & Oortmeijer, Alkmaar 1930) de aangewezen man. Uit oudheid, middeleeuwen en nieuwe tijd kan men hier de stemmen beluisteren van hen, die het hoogwaardig Sacrament hebben gevierd en geprezen, verschillend van elkander in intellekt en affekt, maar één in geloof en lof. Treffend is het daarbij te zien, hoe sommige motieven eeuwenlang stand hielden en bijvoorbeeld de vis uit het grafschrift van Abercius terug te vinden is in de gedichten van Gezelle. Indrukwekkend zijn de gekozen fragmenten één voor één, hetgeen voor een gedeelte is toe te schrijven aan de uiterst verzorgde vertaling en uitgave.
Het boek wordt door de samensteller ingeleid met een overzicht van de leer aangaande het heilig Sacrament en waar het wenselijk is, aan de verering ervan. Tal van onderwerpen komen hier ter sprak. Om maar enkele te noemen: realisme, symbolisme, effecten, wijze van communiceren, epiklese, dagelijkse Kommunie, wijsgerig belichting, gebruiken en misbruiken, verheerlijking, feest, houding van hervormers en jansenisten, enz. De laatste bladzijden zijn gewijd aan de kunst en van enkele kunstwerken zijn reprodukties opgenomen.

Kennis van het geloofsgeheim en eerbied voor de Eucharistie worden door dit fraaie en inhoudrijke boek zeer vermeerderd.
Op blz. V lezen wij, dat aan de bloemlezing medewerkten zuster Maria Costanze, kanunnikes van het heilig Graf en Dr. Gerard Wijdeveld.
Van franciskaanse auteurs werden stukken genomen van Sint Franciscus van Assisië, Berthold van Regensburg, Bonaventura, P. Jan Brugman.

E. Sl.

Erwin Gradmann. Bouwstijlen. Nederlandse tekst door van Ertvelde. Utrecht, W. de Haan, z.j. *f* 3.90.
Erwin Gradmann. Meubelstijlen. Nederlandsche tekst door Dr. M. Bots. Utrecht, W. de Haan, z.j. *f* 3.90.
In deze deeltjes worden de stijlvormen van de onderscheiden perioden in hun essentiële kenmerken besproken. Aan de hand van talrijke afbeeldingen worden deze vormen dan nog nader toegelicht. Daar de ontwikkeling van de meubelstijlen door de bouwkunst heel bijzonder bepaald wordt, sluiten deze deeltjes van de Scientia-zakboekjes op elkander aan. Zij zijn zeer geschikt voor ieder, die kort en bondig over meubel- en bouwstijlen wenst te worden ingelicht. E. Sl.

Mgr. L. Cerfaux, De levende stem van het Evangelie in de begintijd van de Kerk, Collectie: Woord en Beleving, Uitgeverij Lannoo, Tielt-Den Haag, 1955, blz. 192, ing. *f* 5.50, geb. *f* 7.50.
Het mooie boekje van de bekende Hoogleraar aan de Leuvense Universiteit: La Voix vivante de l'Évangile, verschenen in 1946, is hiermede in een goede vertaling van A. J. Kern voor het Nederlands sprekend publiek toegankelijk geworden. Het mag in een tijd van hernieuwde belangstelling voor de H. Schrift als de onze een weldaad heten. Door een alom bekend vakman wordt de lezer hier op bevattelijke wijze ingeleid in de wordingsgschiedenis van onze geschreven Evangeliën. Met behulp van aanwijzingen uit deze geschriften zelf wordt de verhouding onderzocht tussen wat Christus was en leerde en wat in de Evangeliën zoveel jaren later over Hem geschreven werd. De kijk op Christus en zijn werk, op het leven en denken van de oudste Kerk, op de Evangeliën en hun inhoud zelf tenslotte wordt in dit boeiende boekje ten zeerste verrijkt en verdiept. Van harte aanbevolen! Dr. Clemens Epping O.F.M.

Okke Jager, De Humor van de bijbel in het christelijk leven, J. H. Kok, Kampen, 4e druk 1955, blz. 119, geb. *f* 4.90.
De titel van dit boekje kan misleidend werken. Wie hier een studie over humor, over humoristische passages of wendingen verwacht, komt bedrogen uit. De auteur wil spreken over de vaak zo markante tegenstelling tussen de zonnige blijheid om de door Christus gebrachte verlossing, waarin wij geloven, en de ernstige gezichten, waarmede zovele christenen

in het leven rondlopen. Zelf protestant heeft Okke Jager vooal kritiek op het sombere gedrag van vele zijner protestantse medechristenen. Op soms niet onverdienstelijke of van humor gespeende wijze worden bepaalde opvattingen en gebruiken gehekeld. Het vooral voor protestanten bedoelde boekje mocht in één jaar tijds tot een vierde druk komen, hetgeen er op wijst dat het bij hen nogal weerklank vond. Op de Katholiek maakt het een wat vreemde indruk. Ofschoon de Katholieken betrekkelijk weinig ter sprake komen, de enkele malen dat dit gebeurt, staat men wat verbaasd. Men voelt zich iets verweten, waarvan het tegendeel onze heiligste overtuiging is. Zeker de Katholiek kent nog in zijn leer en in het kerkelijk leven de blijheid om het verlost zijn in Christus. Wanneer, speciaal in onze streken, dat niet altijd tot uitdrukking komt, dan heeft dat zijn reden. In de zuidelijke landen wordt zeker niet bij wijze van lofprijzing vaak gesproken over de „calvinistische" Katholieken uit het Noorden! In het boekje worden ook enkele malen opmerkingen gemaakt, welke zeker niet getuigen van sympathie voor noch van inzicht in de katholieke leer. In deze tijd van oecumenisch streven moesten ideeën als „verkoop van schuldvergeving, wonderen door de Kerk georganiseerd als schreiende Mariabeelden en littekenen van Christus in de handen van vrome vrouwen" niet meer uit de pen kunnen komen. Misschien hebben wij er de humor niet van begrepen! Dit menen wij in ieder geval wel begrepen te hebben: Okke Jager heeft in zijn protestantse wereld een schoen aan, welke hem niet past. Misschien weet hij het zelf niet, maar ik geloof dat die tenslotte uit een „Roomse" winkel afkomstig is.

Dr. Clemens Epping O.F.M.

Dr. H. Schmidt Degener: Gerard Goudriaan 1919-1949, een Leids student. (Leiden, L. Stafleu, 1950). *f* 1.90.

Nu ik na vijf jaar deze biografie, gevolgd door een bloemlezing en met vele illustraties verlucht, weer eens doornam, heb ik er onmiddellijk Gerard en Goudriaan in herkend. Inderdaad was dit fenomeen uit de Leidse studentenwereld een dubbelwezen, hetgeen Dr. H. Schmidt Degener, eens zijn leraar op het Kennemer Lyceum in Bloemendaal, met deze scheiding der namen heeft willen typeren. Clown, snob en dandy, die je kon doen lachen en doen ergeren, maar ook kind dat je overrompelde door zijn eenvoud en gevoelig hart. Veel anecdoten, opgedaan uit eigen ervaring of vernomen uit de mond van zijn talrijke vrienden, weet de schrijver hiervan te verhalen. Laat ik er een uit mijn persoonlijke herinnering aan toevoegen, die niet minder karakteristiek voor hem is. Eens dat Goudriaan een artikeltje vol enormiteiten had gepubliceerd - ik meen in Ned. Bibliographie - zag ik, over de Breestraat gaande, hem zitten op het terras van het bekende Leidse restaurant „De Turk".

„Gerard, zei ik hem, wat heb je weer een onzin geschreven." -

„Vind je, was zijn reactie, zonder enige geprikkeldheid. Kom een kop

koffie met mij drinken en verklaar je nader". En hij was waarlijk niet te trots om na een overigens ampel dispuut zijn ongelijk te bekennen.
Ook in de bloemlezing - waarin naast essays en verhalend proza zijn enige verzenbundel „De Wenteltrap" in zijn geheel is opgenomen - vindt men de twee facetten van zijn wezen terug. Blijkt hij geenszins een literair genie te zijn, door geest en hart weet hij soms plotseling te verrassen en te ontroeren. Daarnaast is er een gestadige verdieping waar te nemen, waar Gerard het wint van Goudriaan, al wil dit niet zeggen dat hij er minder sprankelend om werd. Tegen het eind van zijn korte leven, dat zo tragisch eindigde, benaderde hij van Bolland via Thomas van Aquine het Katholicisme. Of hij ooit tot dit geloof gekomen zou zijn, kan niemand zeggen, evenmin als hoe zich zijn talent ontwikkeld zou hebben. Maar zeker heeft hij de orde, de harmonie gevonden, waarheen hij dag-in dag-uit zo gehunkerd heeft. Niet enkel als tekening van een studententype, maar ook als document humain is de uitgave van Dr. H. Schmidt Degener alleszins lezenswaard.

C. Bayer O.F.M.

I. de Wolff, De strijd om de Kerk in de 19e eeuw, 1815-1834, Enschede, Uitg. J. Boersma, 1954,219 pag., in -8°, geb. *f* 6.50.
Op 13 oktober 1834 scheidde de predikant van Ulrum (Groningen), ds H. de Cock, zich met een groot gedeelte van zijn gemeenteleden af van de Nederlandsche Hervormde Kerk, veklarende dat zij „geen gemeenschap meer willen hebben met de Nederlandsche Hervormde Kerk, totdat deze terugkeert tot de waarachtige dienst des Heeren; en . . . . wij ons in alles houden aan Gods heilig woord en aan onze aloude formulieren van eenigheid, in alles op dat woord gegrond, nl. de Belijdenis des Geloofs, den Heidelbergschen Catechismus en de Canones van de Synode van Dordrecht, gehouden in den jare 1618 en 1619; onze openbare godsdienstoefeningen te richten naar de aloude Kerkelijke Liturgie; en ten opzigte der kerkdienst en bestuur, ons voor het tegenwoordige te houden aan de Kerkenordening, opgesteld door de voornoemde Dordrechtsche Synode (Acte van Afscheiding). De oorzaak van deze afscheiding moet men zoeken in de tegenstelling tussen de feitelijke houding van de Ned. Herv. Kerk die niets deed om de belijdenis te handhaven maar de vrijzinnigheid binnen haar kerkverband vrij spel liet, en de hiertegen reagerende orthodox gerichte stroming die krachtig wilde vasthouden aan de formulieren van enigheid en de leer der vaderen. Over deze afscheiding werd reeds veel geschreven, o.a. een fors werk door G. Keizer in 1934. Maar sindsdien zijn door onderzoek der Rijksarchieven tussen 1939 en 1946 door F. Bosch vier delen met vele nieuwe documenten over de afscheiding in het licht gegeven. Hierdoor had het werk van Keizer enige aanvulling en zelfs correctie nodig, hetgeen ds de Wolff er toe bracht dit werk te publiceren. Een tweede, en wellicht voornamere reden, was dat de auteur door een eenvoudig geschreven boek het huidige kerkvolk op

de hoogte wenste te brengen van de reden van de afscheiding, en waarom deze gerechtvaardigd was. Het boek, dat uitvoerig de voorgeschiedenis van 1834 beschrijft, en daarbij ver teruggrijpt op de geschiedenis van de protestantse stromingen in de tijd vóór de Franse Revolutie, is dan ook geschreven vanuit Gereformeerd standpunt, hetgeen in tekst en toon van het werk wel zeer duidelijk tot uiting komt. De uitgever had bij de zetting van dit, overigens keurige uitgegeven, boek wel wat beter kunnen zorgen voor een gelijke spatiëring tussen de afzonderlijke regels.

E. van Eijl O.F.M.

J. Dijkstra, Leerboek der Nieuwste Algemene en Vaderlandse Geschiedenis, 1815 tot heden. Purmerend, Muusses, 1955. 262 blz., *f* 6.75.

Dit leerboek is vooral bestemd voor de eerste leerkring onderwijzersopleiding.

Het boek geeft de feiten, zonder relief of een poging tot interpretatie, die voorzover nodig door de docent kan geschieden. Het beperkt zich nagenoeg tot de politieke geschiedenis; het geestelijk leven is aanwezig in de vorm van een aantal namen. Ook de na-oorlogse geschiedenis ontbreekt niet. Aan het eind van elk hoofdstuk volgt een reeks jaartallen.

Het is belangrijk dat achterin een overzicht staat van de UNO en haar organen, de WEU en de Europese integratie, en tenslotte een samenvatting van de Nederlandse staatsinrichting.

F. Adriaens.

J. J. Mak, De Geboorte der Moderne Westerse Beschaving. Arnhem, van Loghum Slaterus, 1954. 179 blz., *f* 7.90.

In 50 opstellen - indertijd verschenen in de N.R.C. - geeft schrijver zijn mening over enige vraagstukken uit de tijd rond 1200, vrnl. zoals die leefden bij de adel. (Clerus en volk laat hij voorlopig buiten beschouwing). De 13e eeuw ziet schr. als het tijdvak waarin de vragen gesteld werden welke geleid hebben tot de problemen der moderne beschaving.

Het opkomend nationalisme, samenhangend met het ontstaan der steden, waarin een nieuwe vrijheidsgedachte zich baanbreekt: „democratie", en de strijd tussen imperium en sacerdotium, trekken een scheur door het middeleeuws internationalisme. Stand en bezit werden omstreden zaken, waartegen een religieus en rationalistisch communisme te velde trekken, met name dus ook tegen de adel, die van vechtadel wordt tot geldadel. Juist de edelman wordt nu het type van de „gentleman" die grotendeels gevormd wordt door de hoofse liefde welke als ideaal - niet als werkelijkheid in welke hoedanigheid ze nauwelijks bestaan heeft - door de eeuwen heen een enorme invloed heeft uitgeoefend. Daarom is ook de 13e eeuw de tijd van de vrouwen-emancipatie, dus ook van cynische verachting voor vrouw en huwelijk. De ontwikkeling van het wezen van de ridder is een langzame evolutie van de „dapperheid" over de „hoofsheid" naar de „geleerdheid": met de intrede van de chevalerie in de derde stand is haar ondergang gegeven.

Hierdoorheen wordt de geboorte van de moderne beschaving ons voorgesteld als botsing en samengang van geloof (christendom) en rede (humanisme), van democratie en dictatuur, als strijd rondom stand en eigendom.
De historische actualiteit hiervan aangetoond te hebben, is de verdienste van dit boek - bescheidenlijk als „hogere journalistiek" betiteld.
Een zekere schematisering kon hierbij niet uitblijven, hetgeen nauwelijks hindert. Het lijkt mij echter wel toe dat schrijver niet is ontkomen aan het gevaar de vrijwillig aanvaarde grenzen, die nl. van de tweede stand, te overschrijden, en daardoor geraakte tot overschatting van bepaalde verschijnselen: is de invloed van de hoofse liefde wel zo sterk geweest als schr. suggereert; betwijfeld mag ook worden of de vrouwen-emancipatie ging ten koste van de vrouwelijke waardigheid, en zeker is niet juist dat pas de Reformatie het huwelijk heeft geheiligd, of dat de geestelijkheid aan het eind der M.E. immoreel leefde.
Ondanks enige bezwaren kan men zijn bewondering niet onthouden aan dit boek waarvan de auteur getuigt van grote belezenheid en vermogen tot indringen in de materie. **F. Adriaens.**

Thomas Merton, Van ballingschap en overwinning. Derde druk, Utrecht-Antwerpen, De Fontein, z.j. 288 p., *f* 8.90.
De française Marie Piquet treedt, na een onschuldig verblijf in de wereld, op 10 juni 1899 te Laval in bij de Trappistinnen. Haar leven in het strenge klooster zou weinig van dat van Theresia van Lisieux verschild hebben, als haar niet het zware offer gevraagd zou zijn naar een missiestichting der Orde in Japan te vertrekken. Zij belooft stabilitas onder altijddurend slot in het klooster van Hakodaté, op Hokkaido. Met uiterste edelmoedigheid verricht zij allerlei functies, tot novicenmeesteres toe, in de primitieve stichting. Zij overlijdt op 23 september 1915, gesloopt door tuberculose. Had Moeder Berchmans - zo was haar kloosternaam - een autobiografie geschreven, mij dunkt dat haar invloed die van de carmelites van Lisieux nog overtrofen zou hebben. Haar kruisweg, waarvan de eerste staties in Frankrijk lagen, voerde haar naar een zelfs voor trappistinnen onherbergzaam land. Maar geïnspireerd door Margaretha Maria Alacoque, Célestine van de Presentatie en Theresia van Lisieux, draagt zij haar kruis heldhaftig, in het typische milieu van het slotklooster.
Thomas Merton, die door zijn ervaringen zo dicht bij het monastieke heiligheidsstreven staat, weet het voor de lezers uit te penselen tot een aangrijpend tafereel. Tegelijk grijpt hij de gelegenheid aan te laten zien, dat dit religieuze leven niet is zoals „de wereld" het zich voorstelt. Hij toont het schone in de observantie van Benedictus' regel en geest; de onschatbare waarde van het beschouwend leven voor heel de Kerk.
Dit boek biedt geestelijke leiding en devotie. De derde druk bewijst de vraag ernaar. Het is verzorgd uitgegeven.

Chrysostomus Dukker O.F.M.

Hans Nieskens, Zielzorg te middernacht. Het leven van de priester Carl Sonnenschein. Lannoo, Tielt-Den Haag 1955, 168 p., ing. *f* 5.90, geb. *f* 7.90.

Begint men dit boek te lezen bij een van de aangehaalde *Notizen* van Sonnenschein, en wel bij „Franciscus in Berlijn" dan weet men, dat deze heilige priester zichzelf niet beter had kunnen beschrijven. Geboren te Düsseldorf in 1876 voltooide hij zijn opleiding door hogere sociale studies te Rome en na achttien jaar zielzorg in het Rijnland vertrekt hij na de eerste wereldoorlog naar Berlijn, om daar tien jaar de Franciscus van de verpauperde en gedemoraliseerde wereldstad te zijn.

De schr. heeft zich terdege op de hoogte gesteld van de historische gegevens en schenkt mede door zijn verzorgde en boeiende stijl dit pioniersleven een blijvende plaats in onze aandacht. De actualiteit van zijn relaas is verrassend. Terwijl men zich verbaast, dat de nood van deze tijd enkele decennia geleden reeds onderkend werd, bevindt men dat de methode van Sonnenschein, zijn hanteren van moderne apostolaatsmethoden (in een naar het ons schijnt door Franciscus van Assisi geïnspireerde geest), ook onze dagen nog ver vooruit is.

Sprekers en schrijvers vinden achterin een reeks waardevolle citaten uit de publicaties van Sonnenschein.

De uitgave is goed en met foto's verlucht. C. D.

A. L. van Kaam, De Jood van Saverne. De eerbiedwaardige Frans Libermann. Uitg. Paters v. d. H. Geest, Missiehuis Rhenen (1954), 658 p., *f* 18.—.

Deze biografie verdient onze volle aandacht. In 1952 was het honderd jaar geleden dat Frans Libermann, feitelijk stichter van de Congregatie van de H. Geest, overleed. Zoals vanzelfsprekend is, werden ondanks de toegewijde bezinning op de persoon van deze joodse bekeerling, nog niet alle aspecten van zijn geest en werkzaamheid voldoende beschreven. Terwijl Kardinaal Pitra, persoonlijk bevriend met Libermann, zich vooral beperkt tot diens innerlijk leven, vindt men bij P. Cabon C.S.Sp. teveel uitwendige en historische belangstelling. De biografie van P. Briault C.S.Sp. legt de nadruk op de missie-zending, terwijl de boeken van Helen Walker Homan en W. L. de Sion al te zeer romantiseren en populariseren. Daarom stelt schr. zich ten doel in een „biografische studie" een bescheiden poging te wagen om alle aspecten tot een synthese te brengen. Hij zoekt niet de losse feiten, maar de eenheid, de gestalte. Zo wenst hij het midden te houden tussen een zuiver wetenschappelijke studie en een „litteraire biografie" waarin de historiciteit moet wijken voor de stichtingwekkende verbeelding. Hij wil de litteraire waarden niet veronachtzamen, evenmin als de wetenschappelijke fundering. Maar beide worden gericht op de poging tot een verantwoorde en voor iedereen begrijpelijke synthese. Anderen, ook buiten zijn Congregatie, zullen naar de schr. hoopt, de resultaten van zijn studie tot het volk brengen.

Beoordelen wij vanuit deze doelstelling het boek, dan mogen wij zeggen dat deze opzet uitstekend verwerkelijkt is. Van bladzijde tot bladzijde wordt het geschrevene gedragen door een uitgebreide kennis van de bronnen; maar het leest vlot en valt op door de heldere stijl. Wel zouden wij willen opmerken, dat enige „schildering" van plaats en tijd de persoon van Pater Libermann nog meer reliëf gegeven zou hebben. Aan een karakterisering b.v. van het negentiende eeuwse Parijs of Rome komt de schrijver nu in het geheel niet toe. Wellicht zal echter hijzelf of iemand anders de rijke gegevens benutten om in korter en kleuriger bestek het prachtige leven van P. Libermann de plaats te geven die het toekomt in de moderne biografische litteratuur.

Als de oversten van St. Sulpice te Parijs P. Libermann het priesterschap moeten ontzeggen vanwege de herhaalde epileptische aanvallen, krijgt hij de gelegenheid voort te werken aan de stichting van een nieuwe congregatie. Daartoe vertrekt hij naar Rome. In dit verband hadden wij graag iets meer vernomen van zijn devotie tot St. Franciscus van Assisi (p. 205). Libermanns' situatie kwam in alle geval treffend met die van de Poverello overeen: zij waren geen van beide priester en stootten beide bij hun verzoek een religieuze gemeenschap te vormen op moeilijkheden van curiale zijde. Of houdt de armoede van P. Libermann met genoemde devotie verband?

C. D.

Th. Delleman, Kerken in Nederland. 2de druk. Aalten, Uitgeverij de Graafschap. 1949. 123 pag. geb. *f* 2.95.

Iemand die zich graag wil oriënteren omtrent organisatie, ledental, instellingen, apostolaatsvormen van de verschillende Nederlandse Kerkgenootschappen, vindt in het boekje van Delleman een zeer handige gids. Deze tweede druk is geheel bijgewerkt volgens de nieuwste gegevens. De belangstelling van de auteur gaat vooral uit naar de kerken van de reformatie. De katholieke kerk - alhoewel de grootste in Nederland - komt achteraan en krijgt een zeer kleine plaats. Zelfs de oud-katholieken met hun 10.000 leden worden uitvoeriger behandeld. De korte historische inleiding over het ontstaan van de reformatie en het voortbestaan van de katholieke kerk is niet bepaald vleiend voor ons en wel heel oppervlakkig. Als naslagwerkje echter voor concrete gegevens omtrent de kerken van Nederland - vooral omtrent de kerken van de reformatie - is dit boekje aan te bevelen. Delleman beëindigt zijn werk met een interessant overzicht over het interkerkelijk overleg in de jaren 1940-1945.

D. Braun O.F.M.

Th. Delleman en W. E. Gerritsma, De Gereformeerde Kerken. 8ste druk. Aalten, Uitgeverij de Graafschap. 1955. 208 pag. ing. *f* 2.95.

In dit boekje behandelen de auteurs het ontstaan en de feitelijke toestanden van de Gereformeerde Kerken hier te lande. Het eerste deel - ongeveer

de helft van het boekje - behandelt de kerkgeschiedenis. Heel kort wordt de kerkgeschiedenis voor de reformatie gegeven, waarin de auteurs sterk naar voren proberen te brengen het verval van de katholieke kerk en de noodzaak van de reformatie. Uiteraard zou hier van katholieke zijde veel tegen in te brengen zijn. Vervolgens geven de auteurs de geschiedenis van de gereformeerde kerken in Nederland. Vooral gaan zij dieper in op het reglement van koning Willem I (1816), volgens de auteurs een ramp voor de kerk. Sinds dit reglement noemt men de gereformeerde kerken van de oude republiek: de Nederlands Hervormde Kerk. Dan worden behandeld de afscheiding van 1834 en de doleantie van 1886, waaruit ontstonden wat wij tegenwoordig noemen de gereformeerde kerken. Ook de verschillende herenigingen en splitsingen (bv. die van Schilder) in deze gereformeerde kerken worden uitvoerig behandeld. O.i. ligt de verdienste van de schrijvers niet in de geschiedschrijving, welke zowel over de tijd voor als over de tijd na de reformatie bepaald simplistisch en tendentieus moet worden genoemd. Het boekje is echter waardevol wat betreft de vier volgende delen, waarin behandeld worden de Dordtse Kerkordening, de eredienst, de zending en de evangelisatie. Hier vindt men het feitelijk leven van de gereformeerde kerken en wordt men goed en kort georiënteerd in alle vormen van eredienst, werkzaamheden, organisaties waaraan deze kerken rijk zijn. Het is een practisch werkje. De 8ste druk van 1955 is vrijwel gelijk aan de 7de; slechts enkele correcties en aanvullingen werden aangebracht. D. Braun O.F.M.

Dr. J. de Bruijn, Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven. Nijkerk, G. F. Callenbach N.V. 1954. 272 pag. geb. *f* 7.50.

Een van de grootste figuren in de Schotse kerk is zeker Thomas Chalmers (1780-1847). Men noemt hem wel na John Knox de belangrijkste persoon in de kerkgeschiedenis van Schotland. Dr. de Bruijn heeft er dan ook goed aan gedaan deze figuur meer bekendheid te geven. We hebben te doen met een wetenschappelijk werk, ontstaan uit een nauwkeurige studie van de bronnen. Onder deze bronnen zijn vooral van belang de „Collected Works" van Chalmers, waarin de „original writings" (25 delen) en de „posthumous writings" (9 delen) zijn opgenomen. Hiernaast bestaan nog 120 kleinere werken van Chalmers' hand. Als belangrijkste biografische bron geldt de „Memoirs of the Life and Writings of Thomas Chalmers" van zijn schoonzoon William Hanna (1849-1852). Chalmers was eerst predikant te Kilmany en Glasgow, later hoogleraar te St. Andrews en Edinburg. Hij is echter steeds meer een praktisch man als een wetenschapper geweest. Uit sociale bewogenheid ging zijn zorg steeds uit naar de massa. Vele liefdadige werken ondernam hij voor de arbeiders, tussen wie hij in zijn vakanties dikwijls ging wonen. Zijn grootste werk voor de massa ligt echter in zijn Church Extension-werk. Hij probeerde onder de arbeiders een parochieverband te brengen, vooral door het op

richten van wijkkerken. Hij bracht een fonds bijeen van 300.000 pond en kon als resultaat boeken de bouw van meer dan 200 kerken. Alhoewel hij eigenlijk niets voelde voor de scheiding van kerk en staat, heeft hij toch de grote rol gespeeld in de afscheiding van de Free Church van de Schotse Staatskerk (1843). De reden voor deze afscheiding lag in de weigering van de staat tot medewerking aan zijn Church Extension-werk. Chalmers is zeker een grote persoonlijkheid geweest, die deze scheiding steeds betreurd heeft en zich over de hereniging van 1929 zou verheugd hebben. In het boek van dr. de Bruijn bezitten we een rustige en objectieve studie over hem. D. Braun O.F.M.

Dr. G. C. Berkouwer, Conflict met Rome. 3de druk. Kampen, J. H. Kok N.V. 1955. 356 pag. geb. *f* 8.90.

Prof. Berkouwer van de Vrije Universiteit te Amsterdam heeft door zijn boek een zeer belangrijke bijdrage geleverd voor het oecumenisch gesprek tussen de katholieke kerk en de reformatie. Daarom is het zo verheugend dat een derde druk van dit werk nodig was. Prof. Berkouwer heeft serieus het katholicisme bestudeerd en onder zijn leiding zijn verschillende dissertaties te Amsterdam over het katholicisme verschenen (bv. over de ontwikkeling van het dogma; de leer over het kindschap Gods bij M. J. Scheeben). Hij is van protestantse zijde een van de beste kenners van het katholicisme. De grote kracht van prof. Berkouwer is dat hij van uit een grote belezenheid in onze theologische literatuur, de verschillen tussen reformatie en katholicisme scherp kan stellen. Hij beschrijft het katholicisme niet in enkele bijkomstige punten, maar van uit de centrale ideeën en daar uit ook probeert hij het katholicisme te weerleggen. Zo legt hij een basis voor een eerlijk gesprek. Alhoewel het prof. Berkouwer te doen is om dit gesprek, heeft hij toch zijn werk genoemd „Conflict met Rome". De reformatie is ontstaan uit het conflict met Rome, het is een breuk met Rome. Wat echter gold in de 16de eeuw, aldus de auteur, blijft ook nu van kracht. Voor hem is de reformatie de doorbraak van het machtige Evangelie en daarom moet de houding van de reformatie tegenover Rome dezelfde blijven als toen, omdat ook Rome wezenlijk dezelfde gebleven is. Prof. Berkouwer zegt dit eerlijk en rechtuit, omdat hij meent dat een eerlijke houding het beste fundament voor een gesprek is. Dit sereen geschreven boek is onmisbaar voor hen die zich ex professo bezig houden met het protestantisme. D. Braun O.F.M.

C. J. O. Dorren, De geschiedenis van het Nederlandse Korps Mariniers van 1665-1945, Ad. M. C. Stok, Zuid-Hollandse Uitgeversmij., Den Haag 1948, 452 bladz. *f* 4.50.

Wie zich de moeite getroost dit boek aandachtig te lezen, zal na lezing eerlijk moeten getuigen dat de geschiedenis van 't Korps Mariniers rijk aan inhoud is.

Op boeiende wijze heeft de schrijver de roemrijke daden van dit Korps uit verleden en heden tot een vlot verhaal aaneengeregen. Niet zo maar zonder enige verantwoording. Integendeel elk feit heeft hij gedocumenteerd zodat dit werk tegelijkertijd een bronnenverzameling is geworden waaruit heel gemakkelijk detailpunten kunnen genomen worden tot nadere beschrijving.

Dit boek lijkt ons daarom zo waardevol omdat het bij geschiedenislessen een aanvulling kan betekenen ter illustratie van een of ander heldenfeit uit onze vaderlandse geschiedenis.

Voor de geschiedenis voor het Korps Mariniers is dit werk ontegenzeggelijk een aanwinst en kan mogelijk een inspiratie zijn tot schrijven van geschiedenis van andere onderdelen van ons vaderlandse leger.

E. Commandeur O.F.M.

Virginia Cowles, Winston Churchill. De mens in zijn tijd. (Oorspronkelijke titel: Winston Churchill. The area and the man. Londen 1953). Vertaling: John Vandenbergh 1954. Utrecht. A. W. Bruna & Zoon. 1954, 424 p. geïll. *f* 15.90.

De biografie schrijven van een nog in leven zijnde staatsman - en zeker wanneer deze staatsman iemand is als Winston Churchill - is beslist geen sinecure. Er wordt terecht een zeer hoge mate van politiek en historisch inzicht voor vereist, een brede belezenheid, een beeldend talent en een menselijke congenialiteit. Dit alles dient echter vooral gepaard te gaan met een zeer onbevangen en onbaatzuchtige objectiviteit ten aanzien van de geportretteerde.

Welnu, van deze laatste eigenschap geeft Virginia Cowles overal in haar boek op ondubbelzinnige wijze blijk. Nergens laat zij zich meeslepen door onbezonnen gevoelens van bewondering of oncritische heldenverering. De zwakke zijden van Churchills karakter, ontactische manoeuvres, ernstige vergissingen, naïeve bekrompenheden en geweldige blunders krijgen de hun toekomende plaats in deze biografie. Dit lijkt mij naast de boeiende schrijftrant wel de sterkste zijde van dit boek. Temeer daar deze objectiviteit geen afbreuk doet aan het waarlijk grootse beeld dat schr. hier van de strijdgrage politicus tekent. Waar Churchills publieke leven een tijdvak beslaat van bijna een halve eeuw, kan men de eerste 30-35 jaren daarvan reeds tot de geschiedenis rekenen, terwijl de rest zich nog in het heden afspeelt. Misschien is dit de reden, waarom aan Churchills optreden gedurende de laatste oorlog nauwelijks 50 bladzijden worden besteed. Het laatste gedeelte van deze biografie is dan ook het minst bevredigende. Ook de tekening van de mens Winston is tamelijk oppervlakkig: van zijn persoonlijk leven wordt slechts incidenteel gewag gemaakt, hetgeen ook gezegd moet worden van het geestelijke en culturele milieu, dat in deze 50 jaren toch zulke belangrijke wijzigingen heeft ondergaan. De titel van het boek beloofde in deze meer, dan de schr. heeft gegeven. Een definitieve

biografie van Churchill is dit boek dan ook zeker niet geworden. Daarvoor is het te eenzijdig politiek georiënteerd en voor het overige te oppervlakkig. Maar wel is het een belangrijke, positieve en lezenswaardige bijdrage tot de reconstructie van een zo boeiende, maar ook zo gecompliceerde figuur als deze „tweede Marlborough" in de geschiedenis is geworden.
Tot nadere kennismaking met de schr. diene, dat zij gedurende de tweede wereldoorlog oorlogscorrespondente was, sinds 1938 persoonlijk met Churchill bekend en later peettante werd van een van Churchills kleinkinderen (Winston junior).
De vertaling is wat het taalgebruik betreft over het algemeen goed, maar hier en daar niet vrij van storende engelse smetten.

Martialis Bak O.F.M.

Frederica Bremer. Inleiding tot de Kunstgeschiedenis. 8ste druk. Elsevier, Amsterdam-Brussel. 1954, *f* 8.90.
Sinds, nu ongeveer 20 jaar geleden, de eerste druk van dit werk uitkwam, voornamelijk bedoeld als handboek op de scholen voor Middelbaar en V.H. onderwijs, heeft er a.h.w. een totale omwenteling plaats gehad in de opvatting hoe de jonge mens in kontakt te brengen met de Kunst. Was men eerst zuiver historisch georiënteerd, later is men meer en meer gekomen, zelfs met algehele uitsluiting of liever verwaarlozing van de eigenlijke kunstgeschiedenis, tot de z.g. „Kunstbespreking" en wel met de uitgesproken bedoeling de leerling zoveel mogelijk in direkt kontakt te brengen met de kunstwerken zelf.
Tot op zekere hoogte heeft Mej. Bremer in de opvolgende drukken zich bij deze opvattingen aangepast, steeds echter met de nadruk op het historische. Dat ook zó het boek nog altijd zeer goed bruikbaar is, bewijst wel deze nu reeds achtste druk. Het werkje is keurig verzorgd uitgegeven, tegen billijke prijs, met veel goede reprodukties, maar jammer genoeg door deze in de tekst te plaatsen, geheel gedrukt op kunstdrukpapier, wat altijd minder prettig aandoet bij het lezen.
Graag hadden we echter gezien, dat het laatste hoofdstuk over de moderne kunst wat meer ware uitgebreid, vooral ook wat betreft onze niet meer te verwaarlozen beeldhouwkunst. De zo beslist uitgesproken veroordeling van veel moderne strevingen ware beter achterwege gebleven, ze valt trouwens uit de geest en toon van het gehele boek.
Ook hare opvatting van de invloed van het Franciscanisme op bouw en schilderkunst vraagt om herziening. Martinianus Briels.

R. Reidt. Honderd Jaar Kerkbouw in Nederland. Geïllustr. N.V. De Spaarnestad. Haarlem, z.j., *f* 4.75.
In de loop van het jaar 1953 verscheen in de altijd lezenswaardige en leerzame rubriek „Uit de schatkamers der Oudheid" van de Katholieke

Illustratie een serie artikelen, die een beeld wilden geven van de uitwerking, die de vrijmaking van nederlands katholieken heeft gehad op de kerkbouw in ons land. Dit nl. van de viering van het Herstel der Hiërarchie. De alleszins deskundige schrijver laat een summier overzicht vooraf-gaan van de periode liggend tussen de beeldenstorm van 1566 en de eerste stappen naar de vrijheidsherwinning in het begin van de negentiende eeuw.

Het was een zeer goede gedachte van De Spaarnestad om deze opstellen nu gebundeld verkrijgbaar te stellen, ze heeft daarmede zeker aan het verlangen van velen voldaan, terwijl ze nu ook buiten de lezerskring van de Illustratie bekendheid zullen krijgen. Ter informatie van de lezers der „Bijdragen" vermelden we hier, dat o.a. vier Minderbroederskerken besproken worden, nl. de verwoeste S. Rosalia te Rotterdam, de Mozes en Aaron te Amsterdam, de S. Paschalis te 's-Gravenhage en de S. Jozefkerk in Amsterdam-West. Martinianus Briels O.F.M.

Prof. Dr. R. F. Beerling, Uren met Sjestow. Baarn, Hollandia, s.d., 198 pp. + 1 fol., 19/13 cm, geb. *f* 4.90.

Volgens het beproefde procedé van deze serie geeft de schrijver eerst een korte karakteristiek van de gedachtenwereld van Sjestow, welke gevolgd wordt door een bloemlezing uit de werken.

In de inleiding tekent prof. Beerling in weinige maar zeer zuiver getrokken lijnen Sjestow als de eenling, de strijder tegen het opgaan in redelijkheid, de sloper van de westerse filosofie. Als grond voor deze aktiviteit wordt aangegeven de overtuiging, dat, wie werkelijk nadenkt, nooit tot rust kan komen, nooit kan berusten, maar integendeel steeds heftiger zal strijden tegen het „wetmatige", „het ideële" en steeds sterker zal benadrukken „het Niets".

Een goede keus uit „Sur les confins de la Vie", „Dostojewski und Nietzsche", „Auf Hioobs Wage", „Kierkegaard et la philosophie existentielle" belicht deze opvatting van filosoferen, deze afkeer van het rationalisme. Lezers van Kierkegaard zullen hier vinden talrijke en uitvoerige citaten met Sjestows kommentaar op de gedachten van S.K. Veel ideeën van Kierkegaard krijgen hier een nieuwe dimensie.

Het boek van prof. Beerling lokt ons tot een persoonlijke kennismaking met Sjestow en is daardoor reeds in zijn opzet geslaagd.

H. A. van Munster O.F.M.

Dr. Wa. C. Schallenberg-van Huffel, Uren met Huizinga. Baarn, Hollandia, s.d., 203 pp. + 1 f., 19/13 cm, geb. *f* 4.90.

Dit boekje is doortrokken van een grote genegenheid voor de brillante geest, die Huizinga was. Het is geschreven door iemand, die in een nauwer persoonlijk kontakt met hem heeft gestaan en die het milieu, waarin Huizinga leefde, goed kent.

Dit deel van de serie „Uren met. . . ." is dan ook niet een louter objektieve weergave van het leven en het werk van H., maar op de eerste plaats een poging om zijn veelzijdigheid, zijn diepte, zijn oorspronkelijkheid te onderlijnen. Deze facetten van Huizinga's diamanten geest worden ons hier stuk voorstuk getoond onder het licht van een warme bewondering.
Zij die H. nog niet kenden, zullen geboeid worden door de rijkdom van de teksten, die ons worden voorgelegd. Zij die H.'s grootheid reeds ontdekten, zullen dit boekje willen bezitten, omdat zij hier vele teksten, die hen lief geworden zijn, bijeen vinden.

H. A. van Munster O.F.M.

Engelhart, B., Inleiding tot de grafologie, N.V. Uitgeversmaatschappij Parcival, Breda, 88 blz., *f* 3.75.
Dit pretentieloos boekje tracht, door enig inzicht te geven in de grondslagen van de grafologie, de onderwijzer te helpen op een pedagogisch verantwoorde wijze zijn leerlingen te leren schrijven. Pedagogisch verantwoord, omdat bij het leren van een duidelijk leesbaar en schoon schrift, rekening wordt gehouden met de individuele eigenaardigheid van ieder kind en het leren schrijven wordt benut als een middel tot karaktervorming. Onderwijzers kunnen wij dit rustig en helder geschreven boekje aanbevelen.

Wilbert Stoop O.F.M.

Engelhart, B., en Brand, C. Naar beter handschrift. N.V. Uitgeversmaatschappij, Parcival, Breda, 66 blz., *f* 4.75.
Na een kort overzicht van de geschiedenis van het handschrift in de loop der eeuwen, wordt op een zeer concrete wijze aangegeven hoe men zijn handschrift kan verbeteren. De tekst is verlucht met talrijke voorbeelden. Achterin het boekje wordt een beknopt overzicht gegeven van de literatuur over het handschrift. Voor calligraphen een zeer instructief boekje.

W. S.

Brinkhorst, H. A., Hoofdlijnen van de systematische grafologie, L. J. Veen's Uitgeversmaatschappij N.V., Amsterdam, 181 blz. *f* 14.50.
In het eerste hoofdstuk geeft de schrijver een critisch overzicht van de verschillende scholen van de schriftinterpretatie, waaruit hij dan enkele eigen conclusies trekt. In het tweede hoofdstuk geeft hij aan, hoe een grafologische analyse zich met vrucht kan voltrekken. Historici, die van een grafoloog zouden willen gebruik maken om enige kennis te krijgen van het karakter van de schrijver van een autograaf, kunnen door dit boek enig inzicht krijgen in de wijze waarop een dergelijke karakteranalyse tot stand komt.

W. S.

De Historische Achtergrond van Amsterdams Grondwettige Erkenning als Hoofdstad, door Drs. W. J. van Hoboken, Chartermeester. Gemeente-archief Amsterdam. Overdruk uit het aprilnummer 1954 van Amstelodamum. 6 pagina's, *f* 0.75.

In de polemiek Beel-Gerretson over de kwestie Amsterdam hoofdstad werd van beide zijden geen afdoende argumentatie gegeven. De minister beriep zich op Thorbecke, die zonder voldoende bewijs beweerd had, dat in de grondwet van 1814, waarin - in tegenstelling met alle volgende redakties - Amsterdam als hoofdstad genoemd werd, de wetgever niet meer had willen doen, dan de proclamatie van Koning Lodewijk-Napoleon van 1806 sanctioneren. Prof. Gerretson argumenteerde uit de eervolle rol van Amsterdam bij de bevrijding van 1813. De auteur wijst op de zwakheden van deze bewijsvoeringen. Hij valt Dr. E. van Raalte bij, die overtuigend aantoonde, dat het de Engelse gezant Clancarty geweest was, die Willem I er toe gebracht had, zich in Amsterdam als soeverein te laten uitroepen, juist ook om de oude tegenstelling weg te nemen tussen de eerst staats- later patriotsgezinde koopmanstad en het huis van Oranje.

Albertus Fick O.F.M.

J. Meulenbert, De Duitse Tijd. Vijf jaar Vaderlandse Geschiedenis. Bruna-Utrecht 1955, 324 pagina's, *f* 2.50.

Wanneer we op de achterzijde van de kaft van dit boek lezen, dat de schrijver in de bezettingstijd een onderduikorganisatie leidde, wordt ons verklaarbaar, dat de schrijver onder deze te brede titel eigenlijk een historie van het verzet schreef. Op pagina 94 zegt hij dit uitdrukkelijk, omdat zijn aanvankelijke opzet te veel bladzijden zou vergen. De nogal wijdlopige, maar zeer evenwichtige stijl doet weldadig aan. Bijzonder goed doet hij de mentaliteit van de bevolking tegenover de bezetting en de „illegalen" uitkomen en geeft een zeer waardevolle kijk van binnen uit. Helaas wordt het verzet der bisschoppen en de protestantse kerken slechts even aangeraakt. Enkele foutjes kunnen in een tweede druk, die zeker niet lang op zich zal laten wachten, verbeterd worden: De korte bondgenootschap tussen Duitsland en de Sovjetunie kwam in 1939 niet in 1938 tot stand (p. 16); het monument van koningin Emma staat niet op het plein 1813, maar in het Rozarium te Den Haag. (p. 24). Zeer aanbevolen.

A. F.

Anthonie Donker, Nijhoff de levensreiziger. Amsterdam, N.V. De Arbeiderspers, 1954. *f* 1.90.

Anthonie Donker heeft enkele opstellen over de in 1953 overleden dichter Martinus Nijhoff, die op verschillende tijdstippen zijn geschreven, in één werkje bijeengebracht. Natuurlijk wil een geschrift van dergelijke omvang en op zodanige wijze tot stand gekomen, geen volledige ontleding zijn van Nijhoffs werk. Toch brengt de schrijver enkele zeer belangrijke

aspekten ter sprake, waarbij hij niet verzuimt „Het heilige hout" en de vertaling van Eliot's Coctailparty in zijn beschouwing te betrekken.
Het werkje is geschreven met een grote bewondering voor de dichter, en de nauwelijks vijftig bladzijden zijn in staat het inzicht van hen, die de dichter reeds kennen, te verdiepen en anderen er toe te brengen met deze belangrijke figuur kennis te maken.

Dr. Hugo Sanders O.F.M.

W. L. M. E. van Leeuwen, De Liefde tot zijn Land is ieder aangeboren. Land en volk van Nederland in kunst en letteren. Utrecht, W. de Haan, 1955, *f* 6.90.
Een groot aantal gedichten, verschillende prozafragmenten en meer dan honderd afbeeldingen laten in deze bloemlezing de lezer zien welk beeld kunst en letteren geven van land en volk van Nederland. Hierbij is het materiaal verdeeld over vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk toont ons schilders en schrijvers in hun liefde voor hun land. In het tweede is de schoonheid van ons land voorwerp van beschouwing, terwijl het derde hoofdstuk gedichten en afbeeldingen geeft die gewijd zijn aan verschillende steden. Dat Amsterdam hier wel een heel bijzondere plaats inneemt, zal niemand verwonderen. In het laatste hoofdstuk fungeren kunst en letteren als spiegel van het volkskarakter.
De samensteller heeft de onderdelen voorzien van inleidingen, die het beeld van land en volk zoals het uit het gekozen materiaal te voorschijn komt, verduidelijken en minder eenzijdig maken.
Het is een interessant werk geworden, niet in het minst om de talrijke afbeeldingen. Niet altijd is de reproduktie even goed uitgevallen, en soms lijkt het formaat te groot genomen in verhouding met de bladspiegel. Overigens een goed verzorgde uitgave.

Dr. Hugo Sanders O.F.M.

Rijmprent ter gelegenheid van het feest van tien jaar bevrijding. - Uitgegeven in opdracht van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Tekst: Ed. Hoornik, kopversiering: Jam. G. Rueter. Amsterdam, Wereld-bibliotheek, *f* 0.90.
Het schijnt wel heel moeilijk te zijn voor een rijmprent een goed geslaagde tekst te maken. Hoornik is niet de eerste de beste dichter; niettemin kan ons zijn gedicht „Nederland" niet zo bijzonder bekoren. Komt dit omdat we gaan vergelijken met andere gedichten van Hoornik?
Krijgt men dus voor negentig cent niet iets wat poëtisch zo geweldig is, men steunt met dit luttele bedrag in ieder geval de familie van oorlogsslachtoffers onder de Nederlandse letterkundigen.

Dr. Hugo Sanders O.F.M.

Jan Verheyen, Geertgen van Leyden, gezegd tot Sint Jans. Den Haag, A. M. C. Stok, (1951). 292 blz., geïllustreerd met pentekeningen en 6 platen door Anton Pieck. 258 mm. *f* 12.50.

De Benediktijn Dom Verheyen schreef een zeer interessant *vie romancée* over Geertgen van Leyden en over het kloosterstadje dat Haarlem in de 15de en 16de eeuw was. Van Geertgen van Leyden, gest. vóór 1490, is slechts zeer weinig met historische zekerheid bekend. We moeten dit unieke boek echter in zijn eigen waarde laten; het heeft geen zin te teuten over kleinere anachronismen. Het is een boek geworden, dat het katholiek leven van Haarlem rond 1500 goed weergeeft in een aangename verteltrant, en dat bovendien rijk geïllustreerd werd door de bekende Anton Pieck. Met andere orden paraderen er de minderbroeders, Brugman wordt er 2 keer vermeld (blz. 182 en 248). Een kostbaar en kostelijk boek!

Bertilo de Boer.

Ignatius van Loyola in zijn brieven. Ingeleid door Otto Karrer S.J. en Hugo Rahner S.J. Haarlem, Spaarnestad, 1952. 228 blz., 223 mm., geb. *f* 6.90.

Is de H. Ignatius van Loyola *het ideaal van de moderne heilige?* Het wordt hier beweerd (blz. 39). De vraag is echter, of een jarenlange studie van het leven van Ignatius voldoende is om zulks vast te stellen. Moet men daarvoor ook niet een helder begrip hebben van de kultuur waarheen onze snel-evoluërende tijd zich beweegt? En wie durft zich beroemen, deze heldere kijk te bezitten? Doch om zo'n naïeve overdrijving willen wij niet onaardig zijn in dit Ignatius-jaar. Feit is dat deze uitgave van de persoonlijke brieven van Ignatius boeit. We leren Ignatius kennen als een verstandige, begrijpende mens. Tot dit inzicht dragen de erudite inleidingen ten sterkste bij. Henricus Herp wordt even vermeld op blz. 189.

Wij wensen de jubilerende Jezuïeten veel sukses met deze keurige uitgave.

Bertilo de Boer.

Dr. A. P. M. Meuwese. Erp, gemeente en parochie. Uitgave van het Prov. Genootschap van kunsten en wetenschappen in N.-Brabant, 1955. 144 blz. 240 mm.

Ondanks de kleinere tekorten, z.a. de onvoldoende verzorging van de bibliografie, het ontbreken van een algemeen register, enz., aarzelen wij niet, deze studie zeer interessant en belangrijk te noemen. In een voortdurende afwisseling wordt het wel en wee beschreven van de gemeente en parochie Erp, eerst van de vroege en late middeleeuwen; daarna voor de tijd van de 17e en 18e eeuw, en ten slotte voor de jaren van 1800 tot nu. Interessant is ook het 7e hoofdstuk over Erp in de oorlogen van de verschillende eeuwen, en meer nog het 9e hoofdstuk over sommige dorpsplekjes en -sagen, waar men enkele folklore-gegevens vinden kan.

Als bijzonderheid voor de franciskaanse geschiedenis valt aan te tekenen, dat Erp in de 15e eeuw tot het termijngebied van de Franciskanen (uit Weert?) behoorde (blz. 59). Wat de auteur zegt over Hendrik Herp O.F.M. († 1474) werd ten dele overgenomen uit de werken van wijlen Ludicius Verschueren O.F.M., ten dele nieuw bewerkt. Dit laatste ge-

deelte (blz. 57-58) bevat nl. nieuwe gegevens over de geboorteplaats en naam van Hendrik Herp. In de volgende punten wordt de heldere, doch helaas onuitgewerkte, uiteenzetting van Dr. Meuwese samengevat. 1e. Hendrik Herp noemde zich zelf (altijd?) *Henricus van Erp,* Hendrik van Erp. 2e. Welk Erp kan hier bedoeld zijn, het Belgische of het Brabantse? Deze moeilijkheid is ontstaan naar aanleiding van een tekst van De Raisse (1626), door Verschueren te berde gebracht, waar De Raisse zegt dat Hendrik Herp *iemand uit het diocees van Luik geweest is.* Welnu, in de provincie Luik wordt geen Erp gevonden, terwijl het diocees van Luik in de 15e eeuw ook een groot deel van N-Brabant omvatte, waartoe o.a. het Brabantse Erp behoorde. 3e. Hoe is de *H* dan toegevoegd aan de naam Hendrik *H*erp? Waarschijnlijk komt dit op de rekening van de latere latinizering: Henricus *Herpius.*
Deze oplossing verdient uitgewerkt te worden, want m.i. heeft Dr. Meuwese de weg gevonden die naar een definitieve oplossing leidt.
Onnodig te zeggen dat de studie van Dr. Meuwese sterk aanbevolen wordt, niet alleen aan de lui uit de Meierij. Bertilo de Boer.

Brabantica. - [Kataloog van de] *Bibliotheek van het Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant.* 's-Hertogenbosch, 1954. 537 blz. 202 mm. *f* 5.—.
In tegenstelling tot de 4 overige katalogen van het Prov. Genootsch. van kunsten en wetenschappen in N-Brabant van 1843, 1852-1866, 1879-1907 en 1937, welke algemeen waren, bevat deze nieuwe kataloog enkel de *gedrukte* werken, boeken en overdrukjes, welke op enigerlei wijze op Brabant betrekking hebben. Vandaar de naam: Brabantica. Dit betekent natuurlijk een belangrijke beperking.
De kataloog Brabantica is systematisch opgebouwd en vervalt in de volgende hoofdstukken: I. Algemene bibliotheekwetenschappen; mengelwerk. II. Tijdschriften, couranten, verslagen. III. Geschiedenis. IV Kerkgeschiedenis. V. Rechtsgeschiedenis. VI. Geslacht- en wapenkunde. VII. Munt- en penningkunde. VIII. Beschavingsgeschiedenis. IX. Kunst. X. Taal en letterkunde. XI. Economische toestand. XII. Sociale toestand. XIII. Levensbeschrijvingen. - Addenda. (Waarom staan deze titels niet altijd direkt boven het betreffende hoofdstuk?!)
Ons interesseert natuurlijk vooral het hoofdstuk over de kerkgeschiedenis. Dit hoofdstuk bevat 418 nummers, waarvan er 39 zijn die Franciscana, ruim opgevat, bevatten. Ook in het laatste hoofdstuk worden nog 3 Franciscana gevonden. Onder deze Franciscana zijn er weinig oudere werken. De 2 oudste werken zijn: [J. Bonerus], Verae effigies ad vivum bb. martyrum gorcomiensium, 1623, en het werk van G. Estius, Historia martyrum gorcomiensium, 1603. Aan het eind vindt men een register van de auteursnamen en een klapper met trefwoorden.
Voor gegadigden bevat Brabantica een schat van Brabantse literatuur.
Bertilo de Boer.

ALGEMEEN REGISTER

AFKORTINGEN

ap.v. = apost. vicaris; arch. = archief; br. = broeder; c. = circa; kl. = klooster; Mbr. = Minderbroeder; m.o. = moeder overste; PAMW = Provinciaal Archief Minderbroeders Weert; rekt. = rektor; uitg. = uitgegeven door; Wilh = Wilhelmiet.

BIBLIOGRAFISCH REGISTER

In dit register zijn uitsluitend Franciscana Neerlandica opgenomen.

HANDSCHRIFTEN

VROEGDRUKKEN 1450-1600

LATERE DRUKKEN 1600-1955

INHOUD

BUNDEL XIX, XX, XXI

ILLUSTRATIES

BOEKBESPREKINGEN

N.B. De titel van het boek wordt verkort aangegeven.